

**ਐਮ.ਏ. (ਪੰਜਾਬੀ) ਡਾਕ ਪਰਿਣਾ
ਸਮੇਸਟਰ ਪਰਿਣਾ**

**ਪਰਚਾ ਪੰਜਵਾਂ
ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਲਪ**

ਬੁਠਿਟ : 2

**ਡਿਸਟੈਂਸ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਵਿਭਾਗ
ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ
(ਸਭ ਹੱਕ ਰਾਖਵੇਂ ਹਨ)**

ਪਾਠ ਨੰਬਰ :

- 2.1 : ਪੰਧ ਨਾਵਲ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰ
- 2.2 : ਪੰਧ : ਨਾਵਲੀ ਸੰਰਚਨਾ
- 2.3 : ਪੂਰਬੀ ਪੱਛਮੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਵੇਰਵੇ
(ਪੰਧ ਨਾਵਲ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ 'ਚ)
- 2.4 : ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਅਹਿਸਨ ਰੰਧਾਵਾ : ਜੀਵਨ, ਰਚਨਾ,
ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਤੇ ਸਥਾਨ
- 2.5 : ਜਸਬੀਰ ਮੰਡ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਆਖ਼ਰੀ ਬਾਬੇ' ਦੇ
ਵਿਸ਼ੇਗਤ ਸਰੋਕਾਰ
- 2.6 : ਜਸਬੀਰ ਮੰਡ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਆਖ਼ਰੀ ਬਾਬੇ' ਵਿਚ
ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੀ ਖਿੱਬਕਾਰੀ

ਪਾਠ ਨੰਬਰ : 2.1

ਪੰਧ ਨਾਵਲ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰ

‘ਪੰਧ’ ਨਾਵਲ ਵਿਚਲੇ ਕਈ ਹਵਾਲਿਆਂ ਜ਼ਰੀਏ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਇਹ ਦੱਸਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਨਾਵਲੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ‘ਸਾਲ 1974’ ਹੈ। ਉਹ ਸਮਾਂ ਜਦੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਅਵਾਮ ਇਹ ਸਮਝ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਲੜ ਕੇ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਹਮਸਾਇਆਂ ਦੀ ਵੱਢ-ਟੁੱਕ (1947 ਦੇ ਫ਼ਸਾਦ) ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਪਾਕਿ-ਧਰਤੀ ’ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਉਹੋ ਜਿਹੀ ਨਹੀਂ ਜਿਹੋ ਜਿਹੀ ਕਾਇਦੇ-ਆਜ਼ਮ ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀ ਜਿਲਾਹ ਨੇ ਚਿਤਵੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਅੰਦਰ ਪਾਕਿ-ਵਤਨ ਦਾ ਮੋਹ ਭੰਗ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਅਨਪੜਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਦਰਜਾ ਹਾਸਲ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਮਾਣਮੱਤਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਰਸਾ ਪੱਛਮੀ ਤਰਜ਼ੇ-ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅੱਗੇ ਗੋਡੇ ਟੇਕ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਉਹ ਦੌਰ ਸੀ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਯੂਰਪੀ ਮੁਲਕ ਏਸ਼ੀਆਈ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਚੰਗੀ ਆਰਥਿਕ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਲੇ ਮਰਕਜ਼ ਬਣ ਰਹੇ ਸਨ। ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿੱਜੀ ਸਰਮਾਇਆ ਇੱਕਠਾ ਕਰਨ ਦੀ ਦੌੜ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਏਸ਼ੀਆਈ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਸਵੈ-ਪਛਾਣ ਗੁਆ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਮਸ਼ੀਨੀ ਤਰਜ਼ੇ-ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹੰਢਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਉਦਾਸੀਨਤਾ ਵਾਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੁਕੱਦਰ ਬਣ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਵੇਖਿਆਂ ‘ਪੰਧ’ ਨਾਵਲ ਮਹਿਜ਼ ਇਕ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਸਗੋਂ ਇਕ ਵੱਡਾ ਸਵਾਲੀਆ ਚਿੰਨ੍ਹ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਵਾਲੀਆ ਚਿੰਨ੍ਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਉਪਰ ਕਾਬਜ਼ ਸਥਾਪਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਧਿਰਾਂ ਉਤੇ, ਜਿਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਚਲਾਕੀਆਂ, ਕੋਹਜੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਤੇ ਜੁਲਮ ਕਾਰਨ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਅਵਾਮ ਮੁਲਕ ਛੱਡਣ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵੱਲ ਪਲਾਇਨ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਨਾਵਲੀ-ਸੰਘਰਸ਼ ਲਈ ਚੁਣਿਆਂ ਰਣਖੇਤਰ ਬਿਜ਼ਵਾਇਰ ਰੋਡ ਉਪਰ ਸਥਿਤ ਕੁਈਨਜ਼ਬਰੋ ਹੋਟਲ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਰਜੇ ਜਾ ਰਹੇ ਮਿਸ਼ਰਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਮੂੰਹ ਬੋਲਦੀ ਤਸਵੀਰ ਹੈ। ਉਹ ਸਭਿਆਚਾਰ ਜਿੱਥੇ ਡਾਲਰ (ਪੱਛਮੀ ਲੋਕ) ਅਤੇ ਗ਼ਰੀਬ ਕਰੰਸੀਆਂ (ਪੂਰਬੀ ਲੋਕ) ਇਕੱਠੇ ਹੱਸਦਿਆਂ-ਹੱਸਦਿਆਂ ਕਈ ਕਾਰਨਾਂ ਵੱਸ ਆਪਣੇ ਔਖੇ ਦਿਨ ਕੱਟ ਰਹੇ ਹਨ। ਮੈਨੇਜਰ ਬਰਤਾਨਵੀ, ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਮੈਨੇਜਰ ਡੱਚ, ਸੋਫੀਆ ਤੇ ਆਲੀਆ ਈਰਾਨੀ, ਮਾਇਕਲ ਇਤਾਲਵੀ, ਟੀਨਾ ਆਸਟਰੇਲੀਅਨ, ਹਸਨ ਤੇ ਨਾਸਰ ਮਿਸਰੀ ਅਤੇ ਸਭਨਾਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ, ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਮੇਹਨਤੀ ਅਤੇ ਮਿਲਾਪੜੇ ਸੁਭਾਅ ਦੀ ਮੂੰਹ-ਬੋਲਦੀ ਤਸਵੀਰ। ਇਥੇ ਇਟਲੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਸੰਗ-ਤਰਾਸ਼ ਆਪਣੀ ਤੰਗੀ-ਤੁਰਸ਼ੀ ਕੱਟਣ ਲਈ ਡਾਂਡੇ ਮਾਂਜਣ ਅਤੇ ਰੋਟੀ ਪਕਾਉਣ ਵਰਗੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੈਰ-ਮੁਲਕੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਤਾਂ ਜੋ ਚੰਗੀ ਨੌਕਰੀ ਲੱਭੀ ਜਾ ਸਕੇ।

ਨਾਜਾਇਜ਼ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਪਹੁੰਚੇ, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਸੀਲਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਜਾਇਜ਼ ਬਨਾਉਣ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ, ਇਥੋਂ ਕਮਾਏ ਪੌਂਡਾਂ ਨਾਲ ਪਿਛਲਿਆਂ ਦਾ ਪੇਟ ਪਾਲਦੇ, ਪਹਿਲਾਂ ਘਰ ਤੋਂ ਦੂਰ ਤੇ ਹੁਣ ਘਰ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਤੋਂ ਵੀ ਦੂਰ ਹੁੰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਪਰ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਵਿਚਲੀਆਂ ਖੁੱਲ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਹੰਢਾਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਅਲੀ ਦੇ ਪੰਜ ਯਾਰ ਵਹੀਦ, ਖਵਾਜਾ, ਸੱਤਾਰ, ਸਲਾਮਤ ਅਤੇ ਖ਼ਾਲਿਦ ਨਾਵਲ ਵਿਚਲੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪਾਠਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦਾ ਜ਼ਰੀਆ ਬਣਦੇ ਹਨ।

ਹੋਟਲ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਅਲੀ ਤੇ ਉਹਦੇ ਦੋਸਤਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਹੋਈ ਗੱਲਬਾਤ ਦਾ ਮੁੱਦਾ ਕੌਮੀ ਜ਼ਬਾਨ ਉਰਦੂ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਰਤਣ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਨਵੇਂ ਮੁਲਕ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਦੇ ਬਨਣ ਤੋਂ 27 ਸਾਲ (ਨਾਵਲੀ-ਰਚਨਾ ਦਾ ਸਮਾਂ 1974) ਬੀਤ ਜਾਣ ਬਾਅਦ ਵੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਅਖੌਤੀ ਦਾਨਿਸ਼ਵਰ ਇਹ ਨਾਅਰਾ ਮਾਰ ਰਹੇ ਹਨ, “ਉਰਦੂ ਪੜ੍ਹੋ, ਉਰਦੂ ਬੋਲੋ, ਉਰਦੂ ਲਿਖੋ, ਪਹਿਨੋ ਉਰਦੂ ਓੜੋ।”¹ ਪਰ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਜਾਂ ਤਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵੱਲ ਭੇਜਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜਿਹਨਾਂ ਕੋਲ ਏਨੇ ਪੈਸੇ ਨਹੀਂ ਉਹ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵਤਨ ਵਿਚਲੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਖਾਣੇ ਖਾਂਦੇ, ਕੱਪੜੇ ਪਹਿਨਦੇ ਹਨ ਪਰ ਦੁਕਾਨਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਬੋਰਡ ਦੁਕਾਨਾਂ ਤੋਂ ਉਤਾਰ ਕੇ ਉਰਦੂ ਬੋਰਡ ਲਾਉਣ ਅਤੇ ਕੌਮੀ ਜ਼ਬਾਨ ਅਪਣਾਉਣ ਦੀਆਂ ਨਸੀਹਤਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਤਾਜ ਤੇ ਅਲੀ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਸਮੇਂ ਕੌਮੀ ਜ਼ਬਾਨ ਤੇ ਮਾਦਰੀ ਜ਼ਬਾਨ (ਮਾਂ ਬੋਲੀ) ਬਾਰੇ ਹੋਈ ਗੁਫਤਗੂ 'ਚੋਂ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਇਹ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਸਕੂਲਾਂ, ਕਾਲਜਾਂ, ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ 'ਚੋਂ ਗਾਇਬ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮਾਵਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਬੋਲਣ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਵਲਾਇਤ ਵਿੱਚ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਉਰਦੂ ਬੋਲਣਾ ਜਹਾਲਤ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ, ਉਵੇਂ ਵਤਨ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਣਾਂ ਘੱਟ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਹੋਣ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਲੀ ਤਾਜ ਨੂੰ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਦੇ ਪੱਛਮੀ ਪਹਿਰਾਵੇ ਉਤੇ ਟਕੋਰ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਮਜਬੂਰੀ ਵੱਸ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਬੋਲਣ ਦੀ ਲੋੜ ਦੀ ਗੱਲ ਛੇੜਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਦੋਂ ਤਾਜ ਖਿੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨਾਲੋਂ ਕੌਮੀ ਜ਼ਬਾਨ ਉਰਦੂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਮਾਦਰੀ ਜ਼ਬਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਇਨਸਾਨੀ-ਪਛਾਣ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਇੰਜ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤਾਜ ਪਾਕਿਸਤਾਨ, ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਪੋਠੋਹਾਰ ਨੂੰ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।

ਅਲੀ ਤਾਜ ਨੂੰ ‘ਮਾਪੇ ਤੈਨੂੰ ਘੱਟ ਰੋਣਗੇ, ਬਹੁਤੇ ਰੋਣਗੇ ਦਿਲਾਂ ਦੇ ਜਾਨੀ’², ਲੋਕ-ਬੋਲੀ ਦਾ ਤਰਜਮਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਤਾਂ ਤਾਜ ਸੁਰਖ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਤਾਜ ਅਲੀ ਨੂੰ ਪੋਠੋਹਾਰੀ ਢੋਲੇ ‘ਇਕ ਸ਼ੱਕਰ ਦੀ ਡਲੀ ਡਲੀ, ਤੁਸਾਂ ਕੱਲ ਤੁਰ ਵੰਝਣਾ, ਅਸਾਂ ਰੁਲਣਾ ਗਲੀ ਗਲੀ’³, ਜ਼ਰੀਏ ਮੋੜਵਾਂ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਤਾਜ ਅਲੀ ਦੀ ਸੋਹਬਤ ਵਿੱਚੋਂ ਮਾਦਰੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦੇ ਅਲਫ਼ਾਜ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੁਣ ਰਹੀ ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਦੀ ਮਿਠਾਸ ਨੂੰ ਇੰਝ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੀ ਦਾਦੀ ਦਾ ਝੁਰੜੀਆਂ ਭਰਿਆ ਚੇਹਰਾ ਯਾਦ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦਾਦੀ ਦੀ ਗੋਦ 'ਚ ਪੈ ਕੇ ਸੁਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਤੇ ਕਿੱਸੇ ਉਹਦੀ ਯਾਦ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਘੁਰਣਿਆਂ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਆਉਣ ਲੱਗਦੇ ਹਨ ਤੇ ਤਾਜ ਅਲੀ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ:

ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਤੇਰੇ 'ਚੋਂ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਚਪਨ, ਆਪਣੇ ਗਰਾਂ, ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੂ ਕਿਉਂ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।⁴

ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਮਜਬੂਰਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਏਸ਼ੀਆਈ ਲੋਕਾਂ 'ਚੋਂ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ ਅਤੇ ਨਕਵੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੰਵਾਦ ਲੇਖਕ ਨੇ ਸਿਰਫ਼ ਪੇਸ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ, ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਨੂੰ ਨਾਵਲੀ-ਬਿਰਤਾਂਤ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਇੰਝ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਪਾਠਕਾਂ ਅੱਗੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹਾਸੋਹੀਣੀ ਹਸਤੀ ਇੰਜ ਉਜਾਗਰ ਹੋ ਜਾਵੇ:

ਮਿਸਟਰ ਨਕਵੀ ਸਪੀਕਿੰਗ! ਫ਼ੋਨ ਬਰੋਕ, ਫ਼ੋਰ ਡੇਜ਼, ਨੋ ਕਮ ਨੋ ਗੋ। ਯੂਅਰਜ਼ ਫ਼ਾਦਰ ਡੈੱਡ, ਅੱਲਾਹ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ। ਵਿਦ ਯੂਅਰ ਮਦਰ ਐਂਡ ਫ਼ੈਮਿਲੀ, ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਅਫ਼ਸੋਸ ਕਰਨਾ।⁵

ਅਲੀ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਲੱਗੀ ਮਹਿਫਲ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਵਤਨ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ 'ਚ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੱਤਾਰ (ਗੁਜਰਾਤੀ), ਵਹੀਦ (ਜੇਹਲਮੀ), ਖਵਾਜਾ (ਕਸ਼ਮੀਰੀ), ਸਲਾਮਤ (ਲਾਹੌਰੀ) ਦੀਆਂ ਭਾਵੁਕ ਗੱਲਾਂ ਵਤਨ ਤੋਂ ਦੂਰ ਬੈਠਿਆਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਜਬੂਰੀ ਤੇ ਬੇਬਸੀ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਇਜ਼ਹਾਰ ਹਨ। ਗੱਲਬਾਤ ਭਾਵੇਂ ਬਹੁਤ ਹਲਕੇ-ਫੁਲਕੇ ਮਜ਼ਾਹੀਆ ਮਾਹੌਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:

ਲੰਦਨ ਕੀ ਏਕ ਮਿੱਲ ਮੇਂ ਉਠਾਤੇ ਥੇ ਬੋਰੀਆਂ,
ਹਫਤੇ ਮੇਂ ਜੇ ਕਮਾਤੇ ਥੇ ਖਾਤੀ ਥੀ ਗੋਰੀਆਂ।⁶

ਪਰ ਅਲੀ ਵੱਲੋਂ ਸੁਣਾਈਆਂ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਦੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਸੁਣਕੇ ਰੋਜ਼ੀ ਰੋਟੀ ਖਾਤਰ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਦੂਰ ਬੈਠੇ ਇਹਨਾਂ ਸਭਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਅੰਦਰ ਪੰਘਰ ਕੇ ਅਥਰੂਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਗਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ:

ਮੇਰ ਕੂੰਜਾਂ ਨੂੰ ਆਖਦੇ:
ਤੁਹਾਡੀ ਰਹਿੰਦੀ ਨਿੱਤ ਤਿਆਰੀ
ਜਾਂ ਤੇ ਤੁਹਾਡਾ ਦੇਸ਼ ਕੁਚੱਜੜਾ
ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਯਾਰੀ।
ਕੂੰਜਾਂ ਦਾ ਜਵਾਬ:
ਨਾ ਮੇਰੇ ਸਾਡਾ ਦੇਸ਼ ਕੁਚੱਜੜਾ
ਨਾ ਕਿਸੇ ਸੰਗ ਯਾਰੀ
ਬੱਚੜੇ ਛੋੜ ਮੁਸਾਫਰ ਹੋਈਆਂ
ਡਾਹਡੇ ਰੱਬ ਨੇ ਚੋਗ ਖਿਲਾਰੀ।⁷

ਵਤਨ ਤੋਂ ਦੂਰ ਘਰ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਯਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ 'ਹੋਮ ਸਿਕਨੈਸ' ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਖਾਤਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟ ਵਿਖੇ ਖਾਣਾ ਖਾਣ ਦਾ ਸਬੱਬ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਸਿਰਜੀ ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਘਰਦਿਆਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿ ਰਹੇ ਜਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ ਘੁੰਮਣ ਗਏ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀ ਮਸ਼ੀਨੀ ਤਰਜ਼ੇ-ਜ਼ਿੰਦਗੀ 'ਚੋਂ ਉਕਤਾ ਜਾਣ ਬਾਅਦ ਕਿਵੇਂ ਘਰੇਲੂ ਮਾਹੌਲ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਦੀ ਚਾਹਤ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਮਜ਼ਾਹੀਆ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਪਾਠਕ/ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਘਰੇਲੂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ 'ਚੋਂ ਮਿਲਦਾ ਅਰਸ਼ੀ-ਪਿਆਰ ਇਨਸਾਨ ਲਈ ਕਿੰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਘਰੋਂ ਦੂਰ ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਘਰ ਵਿਚਲੇ ਨਿੱਘ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਘਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਘਰੇਲੂ ਤਲਖੀਆਂ ਤੇ ਤੰਗੀਆਂ-ਤੁਰਸ਼ੀਆਂ ਘਰ ਦੇ ਪਿਆਰ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਦੇਂਦੀਆਂ।

ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟ ਵਿੱਚ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਆਏ ਇਹਨਾਂ ਛੇ ਜਾਣਿਆਂ 'ਚੋਂ 'ਹੋਮਸਿਕਨੈਸ' ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਸਿਰਫ ਅਲੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਅਸਲੀ ਘਰਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿ ਰਹੇ ਅਲੀ ਦੇ ਯਾਰ ਵੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹਨ। ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਉਹ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਸੱਦ ਸਕਦੇ। ਅਜੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਵਾਪਸ ਪਰਤ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਤੇ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਨਿਰਬਾਹ ਇਥੋਂ ਕਮਾਏ ਉਹਨਾਂ ਪੱਛਾਂ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਹੱਡ ਭੰਨਵੀਂ ਮੇਹਨਤ ਕਰਕੇ ਕਮਾਏ ਹਨ। ਅਲੀ ਵੱਲੋਂ ਸੁਣਾਇਆ ਲਤੀਫ਼ਾ ਯਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਾਰਨ ਬਣੇ ਸੋਗਮਈ ਮਾਹੌਲ ਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਉਦਾਸੀ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਦਾ ਹੈ:

ਗੱਲ ਏਦਾਂ ਸੀ ਭਈ! ਕਿ ਇਕ ਆਦਮੀ ਇਕ ਹੋਟਲ ਵਿੱਚ ਨਾਸ਼ਤਾ ਕਰਨ ਗਿਆ। ਆਰਡਰ ਲੈਣ ਆਏ ਬੈਅਰੇ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ “ਮੈਂ ਨਾਸ਼ਤਾ ਕਰਾਂਗਾ ਪਰ ਮੇਰੀਆਂ ਕੁਝ ਸ਼ਰਤਾਂ ਨੇ।”

“ਹੁਕਮ ਕਰੋ!” ਬੈਅਰਾ ਬੋਲਿਆ

“ਟੋਸਟ ਏਨੇ ਸੇਕੋ ਕੇ ਸੜ ਗਏ ਹੋਣ।”

“ਬੇਹਤਰ ਜਨਾਬ।”

“ਅੰਡੇ ਫਰਾਈ ਹੋਣ ਪਰ ਦੋਹਾਂ ਆਂਡਿਆਂ ਦੀ ਜਰਦੀ ਟੁੱਟ ਕੇ ਸਾਰੀ ਪਲੇਟ ਵਿੱਚ ਖਿੱਲਰੀ ਹੋਵੇ।”

“ਹੋ ਜਾਏਗਾ।”

“ਚਾਹ ਦੇ ਬਰਤਨ ਗੰਦੇ ਹੋਣ, ਮਾਂਜਣ ਵਾਲੇ। ਚਾਹ ਠੰਡੀ ਹੋਵੇ ਤੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਪਈ ਰੁੜਦੀ ਹੋਵੇ।”

“ਇਹ ਵੀ ਹੋ ਜਾਏਗਾ ਜਨਾਬ।”

ਆਖਰੀ ਗੱਲ ਇਹ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤੂੰ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ੈਵਾਂ ਟ੍ਰੇ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਲਿਆਵੇਂ ਤੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਤੈਨੂੰ ਠੋਡਾ ਲੱਗ ਜਾਵੇ ਤੇ ਨਾਸ਼ਤੇ ਦੀ ਟ੍ਰੇ ਮੇਰੇ ਉਤੇ ਡਿੱਗੇ।”

ਹੈਰਾਨ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਬੈਅਰਾ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ “ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਰੇ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਤਾਮੀਲ ਹੋ ਜਾਏਗੀ, ਪਰ ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਕਿਉਂ?” ਨਾਸ਼ਤਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੱਸ ਕੇ ਦੱਸਣ ਲੱਗਾ, “ਅਸਲ 'ਚ ਘਰੋਂ ਨਿਕਲਿਆਂ ਬਹੁਤ ਦਿਨ ਹੋ ਗਏ ਨੇ ਤੇ ਘਰ ਬਹੁਤ ਯਾਦ ਆ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਲਈ ਅੱਜ ਮੈਂ ਘਰ ਦੇ ਨਾਸ਼ਤੇ ਦਾ ਸੁਆਦ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਨਾ।”⁸

ਹੋਟਲ ਵਿੱਚ ਅਲੀ ਦਾ ਸਭਨਾਂ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਭਰਿਆ ਵਰਤਾਰਾ, ਆਲੀਆ ਨੂੰ ਨਿੱਕੀ ਭੈਣ ਵਜੋਂ ਪਿਆਰਨਾ ਤੇ ਮਿਸਟਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਅਲੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ, ਇਹ ਸਭ ਨਾਵਲੀ-ਮਕਸਦ ਦਾ ਅਹਿਮ ਹਿੱਸਾ ਹਨ। ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਮਿਸਟਰ ਸਿੰਘ (ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ) ਤੇ ਅਲੀ (ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਅਹਿਸਨ ਰੰਧਾਵਾ) ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦਾ ਅਧਾਰ ਭਾਵੇਂ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਕਢਵਾਏ ਇਸ ਵਾਕ ਨਾਲ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, “ਭਾਈ ਵੀਰ ਤੇਰੇ ਨਾਂ ਅੱਗੇ ਲੱਗੀ ਗੋਤ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਤੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਬੜੀ ਚਾਅ ਸੀ”⁹, ਪਰ ਤਕਨੀਕੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਖ਼ਤਾ ਖਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚਲੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਤੋਂ ਇਹ ਇਸ਼ਾਰਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਕਿ ਅਲੀ ਦਾ ਨਾਂ ਤੇ ਗੋਤ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਕ ਸਿੱਖ ਜੱਟ ਨੂੰ ਕੋਈ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲੱਗੇ ਕਿ ਅਲੀ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਜੱਟ ਹੈ। ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਸਵੈਜੀਵਨੀ-ਪਰਕ ਨਾਵਲ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮੇਰੇ ਜੀਵਨ ਪੰਥ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਨਾਵਲ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਸ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦਾ ਮਕਸਦ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਦੋ ਭਰਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਕਲਾਵੇ 'ਚ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਬਿਨਾਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਜਾਣਿਆਂ-ਬੁੱਝਿਆਂ ਬੱਸ ਸਿਰਫ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਹੋਣ ਨਾਤੇ। ਲੰਦਨ ਵਰਗੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਬਹੁਤੀਆਂ ਯਾਰੀਆਂ ‘ਹੈਂਡ ਸ਼ੇਕ’ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ‘ਹੈਂਡ ਸ਼ੇਕ’ 'ਤੇ ਹੀ ਮੁੱਕ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਇਹ ਜੱਫੀ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਵਿੱਛੜੇ ਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਜੱਫੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚਲੇ ਉਸੇ ਇਲਾਕੇ ਤੋਂ ਉੱਜੜ ਕੇ

ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿੱਥੋਂ ਦਾ ਅਲੀ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਜਨਮ-ਭੋਇੰ ਦੀ ਸਾਂਝ ਸਿੱਖ ਜੱਟ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਜੱਟ ਨੂੰ ਭਰਾ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਅਹਿਮ ਸਰੋਕਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ।

ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਵਿੱਛੜਣ ਲੱਗੇ ਆਪਣੇ ਹੋਟਲ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਅਮਲੇ ਨੂੰ ਅਲੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਕਰ ਜਾਂਦਾ। ਇਹ ਸਮੁੱਚੀ ਸਥਿਤੀ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਦੇ ਇਸ ਸਰੋਕਾਰ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਧਾਰਮਿਕ ਵਖਰੇਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਖੇੜ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਪੰਜਾਬੀ ਜਦੋਂ ਵੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਮਿਲਣਗੇ, ਕਲਾਵਾ ਮਾਰ ਕੇ ਹੀ ਮਿਲਣਗੇ, ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਸਭ ਕੁਝ ਵਾਰਨ ਲਈ। ਇਸ ਅਹਿਸਾਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਗੂੜ੍ਹਾ ਕਰਨ ਲਈ ਨਾਵਲਕਾਰ ਹੋਟਲ ਦੇ ਡੱਚ ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਮੈਨੇਜਰ ਦੀ ਇਸ ਦੁਚਿੱਤੀ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਵਜੋਂ ਵਰਤਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਸਿੱਖ ਕਿਸੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦਾ ਭਰਾ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤਾਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਮੁਲਕ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਅਲੀ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਨਾਵਲ ਦੇ ਅਗਲੇ ਅਹਿਮ ਸਰੋਕਾਰ ਲਈ ਵੀ ਆਧਾਰ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਮੱਕਾਰੀ ਨੇ 'ਪਾੜੋ ਤੇ ਰਾਜ ਕਰੋ' ਦੀ ਨੀਤੀ ਰਾਹੀਂ ਸਾਨੂੰ ਮੂਰਖ ਬਣਾਇਆ ਤੇ ਅਸੀਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਵੱਢਣ-ਟੁੱਕਣ ਤੁਰ ਪਏ। ਨਾਵਲ ਦਾ ਇਹ ਸਰੋਕਾਰ ਨਾਵਲ ਦੇ ਅਗਲੇਰੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਵਿਸਥਾਰ ਹਾਸਲ ਕਰਦਾ ਪਰ ਨਾਵਲ ਦੇ ਇਸ ਹਿੱਸੇ 'ਚੋਂ ਇਹ ਸੁਨੇਹਾ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਨਾਵਲਕਾਰ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਰਹੇਗਾ, ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਹਮਸਾਇਗੀ ਵਾਲਾ ਮਾਹੌਲ ਬਣਾ ਕੇ ਰਹੇਗਾ। ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਫਰਕੇ ਖਤਮ ਕਰਕੇ, ਹੰਕਾਰ ਰਹਿਤ ਮਾਹੌਲ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਦੂਜਿਆਂ ਤੋਂ ਮਿਲੀਆਂ ਰਿਆਇਤਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਵਰਤਦਿਆਂ ਹਰਦਮ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ।

ਹੋਟਲ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪਸੀ ਕਸ਼ੀਦਗੀ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਨ ਲਈ ਤੇ ਮਾਹੌਲ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ਗਵਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਅਲੀ “ਸਿੱਖ ਕੋ ਸਤ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ, ਹਿੰਦੂ ਕੋ ਨਮਸਤੇ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਭਾਈ ਕੋ ਸਲਾਮ”¹⁰ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਮਾਰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਮੁਆਸ਼ਰੇ, ਸਾਂਝੇ ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਆਸ਼ਰੇ ਵਿਚਲੇ ਤਫਰਕਿਆਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਤੇ ਪਿਆਰ ਵੰਡਣ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਦਿੰਦਾ। ਇਥੋਂ ਹੀ ਗੱਲ 1947 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਤਫਰਕਿਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜਦੀ ਹੋਈ ਬਹੁਤ ਸੰਜੀਦਾ ਸਰੋਕਾਰ ਨੂੰ ਉਦੋਂ ਪਾਠਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਖਵਾਜ਼ਾ ਆਜ਼ਾਦ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਹੱਕ 'ਚ ਤੇ ਸਲਾਮਤ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੱਕ 'ਚ ਆਹਮੋ-ਸਾਹਮਣੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਲੀ ਇਸ ਮੌਕੇ 'ਵਤਨ ਪਾਕਿਸਤਾਨ' ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਬੁਲੰਦ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਇਲਾਕਾਈ ਵਖਰੇਵਿਆਂ ਨਾਲ ਜੂਝ ਰਹੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਇਸ ਗੰਭੀਰ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੌਕੇ ਅਲੀ ਸਭਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪਿਆਰ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਯਾਰਾਂ ਨੂੰ 'ਪੰਜ ਪਿਆਰੇ'¹¹ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਨਵਾਜਦਾ ਹੋਇਆ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਦੇ ਖਲੀਫਿਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ 'ਪੰਜ ਪਿਆਰਿਆਂ' ਦੀ ਗੱਲ ਛੇੜਦਾ।

ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦੇ ਥੰਮ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਸੰਕਲਪ 'ਵਹਦਤ-ਉਲ-ਵਜੂਦ' ਬਾਰੇ ਸੋਚੀਏ ਤਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਜਾਤ-ਪਾਤ, ਉਚ-ਨੀਚ ਨਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਲਈ ਕੋਈ ਜਗ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਪਰ ਸਥਿਤੀ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਇਸ ਸਮਾਜੀ ਕੋਹਜ ਨੂੰ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਵਹੀਦ ਜਿਸ ਸੱਯਦਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਇਕ ਤਰਫ਼ਾ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹਦਾ ਪਿਓ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਜੇਹਲਮ ਦੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਮਰਾਸੀ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਰ ਆ ਕੇ ਰਾਜਗੀਰੀ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ਤੇ ਕੁਰੈਸ਼ੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਜੇਹਲਮ ਤੋਂ ਲੰਡਨ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤੇ ਪੱਕਾ ਸੱਯਦ। ਹੇਠੋਂ ਨਾਤਾ ਤੋੜਣ ਤੇ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਜੋੜਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਤੋਂ ਇਸ ਸਮਾਜ ਨੇ ਨਿਜਾਤ ਨਹੀਂ ਪਾਈ। ਉਚੇਰੀ ਜਾਤ ਦਾ ਲਕਬ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਲਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੱਡਾ ਸਮਝਣ ਦਾ ਭਰਮ ਇਹ ਸਮਾਜ ਅੱਜ ਵੀ ਪਾਲ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਯਾਰਾਂ ਨਾਲ ਲਾਈ ਮਹਿਫਲ ਰਾਹੀਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਸਮਾਜਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤ ਦਾ ਸੱਚ ਪਾਠਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ। ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅੰਕਲ ਸੈਮ (ਅਮਰੀਕਾ) ਦੀ ਝੋਲੀ ਵਿੱਚ ਡਿੱਗ ਪੈਣ, ਕਾਇਦੇ ਆਜ਼ਮ ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀ ਜਿਨਾਹ ਵੱਲੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲੈਣ ਦੀ ਵਡਿਆਈ, ਪਰ ਜਿਨਾਹ ਦਾ ਮੁੱਲ ਨਾ ਪਾਉਣ ਦਾ ਸ਼ਿਕਵਾ, ਉਹਦੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੱਦਆਵਰ ਸਿਆਸੀ ਲੀਡਰ ਦਾ ਸਾਹਮਣੇ ਨਾ ਆਉਣ ਵਰਗੇ ਮਸਲਿਆਂ ਤੇ ਹੋਈ ਗੱਲਬਾਤ ਆਪਣੇ ਆਪ (ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਅਵਾਮ) ਨੂੰ ਹੀ ਕਟਹਿਰੇ ਵਿੱਚ ਖਲਾਰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਇਹ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਕੀ ਲੋਕਾਈ ਲੀਡਰ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ? ਜਵਾਬ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕਾਈ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਤੋਂ ਭੱਜ ਰਹੀ ਹੈ। ਹਰ ਕੋਈ ਜਾਇਜ਼ ਨਜਾਇਜ਼ ਢੰਗ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਵਤ, ਚੋਰਬਾਜ਼ਾਰੀ, ਮਿਲਾਵਟ, ਸਮਗਲਿੰਗ, ਬਲੈਕ ਮਾਰਕਿਟਿੰਗ ਜ਼ਰੀਏ ਵਧੇਰੇ ਪੰਨ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਦੀ ਦੌੜ ਵਿੱਚ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮੁਲਕ, ਸਮਾਜ, ਕੌਮ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਤੋਂ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟ ਕੇ, ਹਾਲਾਤ ਠੀਕ ਨਾ ਹੁੰਦੇ ਵੇਖ ਕੇ, ਪੌਂਡ ਕਮਾਉਣ ਬਗਾਨੇ ਦੇਸ਼ ਜਾ ਕੇ, ਘਟੀਆ ਦਰਜੇ ਦੀ ਮੇਹਨਤ ਕਰਕੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੈਸੇ ਕਮਾਉਣ ਵੱਲ ਦੌੜ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹੋ ਜਿਹਿਆਂ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਉਨੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਿੰਨੀ 'ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸੂਦਰ'¹² ਦੀ ਸੀ। ਸਕਾਟਲੈਂਡ ਦੀ ਬਣੀ ਸਕਾਚ ਪੀ ਕੇ, ਹੀਟਰ ਅੱਗੇ ਬੈਠ ਕੇ, ਵਤਨ ਲਈ ਹੰਝੂ ਕੇਰ ਕੇ, ਮਸਲਿਆਂ ਦਾ ਹੱਲ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ। ਵਤਨ ਪਰਤ ਕੇ ਇੱਜ਼ਤ ਨਾਲ ਵਤਨ ਦੀ ਖ਼ਿਦਮਤ ਕਰਕੇ ਵਤਨ ਦਾ ਮੂੰਹ-ਮੱਥਾ ਸਵਾਰਨ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਵਧ ਪੈਸੇ ਕਮਾਉਣ, ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ, ਨੌਕਰੀਆਂ ਦਵਾਉਣ, ਪਿੱਛੇ ਛੱਡੇ ਕੱਚੇ ਕੋਠਿਆਂ ਨੂੰ ਪੱਕੇ ਕਰਾਉਣ, ਕੋਠੀਆਂ ਪਾਉਣ ਤੇ ਹੋਰ ਐਸ-ਪ੍ਰਸਤੀ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਵੱਲੋਂ ਧਿਆਨ ਹਟਾਉਣਾ ਪਵੇਗਾ।

ਇੰਞ ਇਹ ਮਹਿਫਲ ਸਮੁੱਚੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਲੋਕਾਈ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਲੋੜ ਇਸ ਸੱਚ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਦੀ ਹੈ, ਲੋੜ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਿੱਚੋਂ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਆਪਣੇ ਕੋਹਜੇ, ਬਦਸ਼ਕਲ ਚੇਹਰੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਹੈ।

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ, ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ, ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹੀ ਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਮਿਲੀ ਭੁਗਤ ਨਾਲ 'ਦਮਾ ਦਮ ਮਸਤ ਕਲੰਦਰ'¹³ (ਧਰਮ) ਵਾਲਾ ਡੰਡਾ ਹੀ ਲੋਕਾਂ 'ਤੇ ਰਾਜ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਤ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਹਨ ਕਿ ਵਲਾਇਤ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਤਾਂ 'ਦਮਾ ਦਮ ਮਸਤ ਕਲੰਦਰ' ਵਾਲੇ ਡੰਡੇ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਵਤਨ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਲਾਖਾਂ ਪਿੱਛੇ ਪਹੁੰਚਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਵਤਨ ਵਿੱਚ ਬਣ ਰਹੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਹਕੂਮਤਾਂ ਇਸ ਡੰਡੇ ਦੀਆਂ ਮਾਲਕ ਧਿਰਾਂ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਪਹਿਲੀ ਲੋੜ ਨਿਜ਼ਾਮ ਬਦਲਣ ਦੀ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਉਸ ਕਾਰਜ-ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਤਬਦੀਲ ਕਰਨ ਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਤਹਿਤ ਚੱਲਦੇ ਹੋਏ ਅਫ਼ਸਰ ਪਬਲਿਕ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਗੋਂ ਪਬਲਿਕ ਦੇ ਮਾਲਕ ਬਣੀ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਦੀ ਵਿਗੜੀ/ਉਲੜੀ ਤਾਣੀ ਨੂੰ ਦਰੁਸਤ ਕਰਨ ਲਈ ਬੁਰਾਈਆਂ ਨੂੰ ਜੜੋਂ ਪੁੱਟਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਆਰਥਿਕ ਨਾ-ਬਰਾਬਰੀ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਕੇ ਆਦਮੀ ਹੱਥੋਂ ਆਦਮੀ ਦੀ ਹੋ ਰਹੀ ਲੁੱਟ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ਪਵੇਗਾ ਤੇ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸਮਾਜ ਬਨਾਉਣਾ ਪਵੇਗਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਤਾਲੀਮ ਅਤੇ ਇਨਸਾਫ਼ ਸਭ ਨੂੰ ਮਿਲੇ, ਅਮਨ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਹੋਵੇ।

ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਨਾਵਲਕਾਰ ਅਲੀ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਨਿਕਲੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪਾਠਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ:

ਸਾਡਾ ਕੋਈ ਇਕ ਮਸਲਾ ਤੇ ਨਹੀਂ ਨਾ। ਅਸੀਂ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਸਲਿਆਂ ਵਾਲੀ ਕੌਮ ਅਾਂ...। ਸਾਡੇ ਸਿਆਸੀ ਮਸਲੇ... ਸਾਡੇ ਮੁਆਜ਼ੀ ਮਸਲੇ... ਸਾਡੇ ਸਮਾਜੀ ਮਸਲੇ...। ਪਿਛਲੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਮਸਲੇ ਹੀ ਤਖ਼ਲੀਕ ਕੀਤੇ ਨੇ, ਕਿਸੇ ਇਕ ਦਾ ਹੱਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।¹⁴

ਤਾਜ ਜਦੋਂ ਅਲੀ ਅੰਦਰਲੇ ‘ਅੱਖੜ ਪੰਜਾਬੀ ਜੱਟ’ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਬਾਕੀ ਦੀ ਹਯਾਤੀ ਗੁਜ਼ਾਰਨ ਦਾ ਮਨ ਬਣਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਅਲੀ ਉਸਨੂੰ ਅਹਿਮਦ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਾਤੀ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲੀ-ਮਾਹੌਲ ਦੀ ਇਸ ਤਣਾਉਪੂਰਨ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਤਾਜ ਅਲੀ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਆਪਣੀ ਮੁਹੱਬਤ ਦਾ ਇਜ਼ਹਾਰ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਅਜਿਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸਾਂਝੀ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਨਾਵਲ ਦੇ ਦੋ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਰੋਕਾਰ ਪਾਠਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ।

ਤਾਜ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਉਸ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਧੀ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਵਰਲਡ ਵਾਰ ਵੰਨ ਅਤੇ ਟੂ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਜਿੱਤ ਖ਼ਾਤਿਰ ਆਪਣਾ ਆਪ ਝੋਕਿਆ। ਤਾਜ ਦਾ ਬਾਪ ਮੇਜਰ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਖਾਂ ਜੰਗ ਵਿੱਚ ਏਨਾ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਇਆ ਕਿ ਦੁਬਾਰਾ ਲੜਣ ਜੋਗਾ ਨਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਡਿਸਚਾਰਜ ਕਰਕੇ ਘਰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਪਹਿਲੀ ਸੰਸਾਰ ਜੰਗ ਵਿੱਚ ਤਾਜ ਦੇ ਦਾਦੇ ਨੇ ਇਕ ਲੱਤ, ਇਕ ਬਾਂਹ ਤੇ ਇਕ ਅੱਖ ਗਵਾ ਕੇ ਜ਼ੈਲਦਾਰੀ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ। ਜ਼ੈਲਦਾਰ ਆਪਣੀ ਬਚੀ ਹਯਾਤੀ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੋਹਾਂ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਇੰਝ ਨਾਵਲਕਾਰ ਅਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ’ਤੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਕਿਵੇਂ ਜਬਰਨ ਫ਼ੌਜ ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜਵਾਨੀ ਨੂੰ ਜੰਗੀ-ਨਰਕ ਵਿੱਚ ਝੋਂਖਿਆ। ਤੇ ਇਥੋਂ ਹੀ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਔਰਤ ਪ੍ਰਤੀ ਅਪਣਾਈ ਨਾ-ਮੁਖੀ ਪਹੁੰਚ ਨੂੰ ਇੰਜ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਇਹੋ ਨਾਵਲ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਰੋਕਾਰ ਹੋਵੇ। ਪਾਠਕ/ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਇਸ ਕਰਕੇ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਵਲ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਘਟਨਾ ਕਿਉਂਕਿ ਤਾਜ ਦੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਲੰਦਨ ਪਲਾਇਨ ਕਰਨ ਤੇ ਅਲੀ ਵੱਲੋਂ ਉਸਨੂੰ ਵਾਪਸ ਲਜਾਉਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਤੇ ਨਾਵਲ ਦਾ ਇਹ ਅੰਤਲਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵੀ ਇਸੇ ਮਸਲੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ।

ਅਲੀ ਵੱਲੋਂ ਤਾਜ ਨੂੰ ਵਤਨ ਵਾਪਸ ਲੈ ਜਾਣ ਖ਼ਾਤਰ ਕੀਤੇ ਇਸ ਪੰਧ ਰਾਹੀਂ ਨਾ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਇਹ ਕਹਿੰਦਾ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚਲੇ ਮਰਦ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਆਪਣੀ-ਰਵਾਇਤੀ ਸੋਚ ਬਦਲਣੀ ਪਵੇਗੀ। ਆਪਣੀਆਂ ਧੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਧੱਕੇ ਖਾਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ, ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ, ਔਰਤ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਵਿੱਚ ਬਦਲਾਅ ਲਿਆਉਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਇਸ ਸਰੋਕਾਰ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਲਈ ਨਾਵਲਕਾਰ ਅਲੀ ਵੱਲੋਂ ਤਾਜ ਨੂੰ ਅਹਿਮਦ ਬਾਰੇ ਜ਼ਾਤੀ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਣ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਸਵਾਲ ਨਾਵਲ ਦੇ ਆਖਰੀ ਪੰਧ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਤਾਜ ਆਪਣੇ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਜਵਾਨੀ ਤੱਕ ਦੇ ਪੰਧ ਨੂੰ ਅਲੀ ਨਾਲ ਸਾਂਝਿਆਂ ਕਰਦੀ ਜਿਹੜੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸਮਾਜ ਵੱਲੋਂ ਔਰਤ ਪ੍ਰਤੀ ਅਪਣਾਈ ਰਵਾਇਤੀ ਸੋਚ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਦੁਖਾਂਤ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਤਾਜ ਦੀ ਪਰਵਰਿਸ਼ ਭਾਵੇਂ ਸੁੱਖ ਸਹੂਲਤਾਂ ਭਰਪੂਰ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਪਰ ਜਿਸ ਦੁੱਖ ਨੂੰ ਉਹਨੇ ਨਾਸੂਰ ਵਾਂਗ ਹਰ ਪਲ ਹੰਢਾਇਆ, ਉਹ ਉਹਦੀ ਨਾਨੀ, ਮਾਂ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਉਹ ਜ਼ਖ਼ਮ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਤਾਜ ਦੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਕਰਕੇ ਮਿਲਿਆ ਕਿ ਉਹਨੇ ਤਾਜ ਦੇ ਪਿਉ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਕੇ ਬੰਬਈ (ਮੁੰਬਈ) ਛੱਡ ਕੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਰਹਿਣ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ। ਮਹਾਜਰ (ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ) ਔਰਤ ਪ੍ਰਤੀ ਸਹੁਰਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਤੇ ਸ਼ਰੀਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਜਿਹੜਾ ਕੂੜ ਪਰਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਉਹਨੇ ਤਾਜ ਦਾ ਵਰਤਮਾਨ ਤੇ ਭਵਿੱਖ ਦੋਵੇਂ ਵਿਗਾੜ ਦਿੱਤੇ। “ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਤਵਾਇਫ਼ ਦੀ ਧੀ ਦੀ ਧੀ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਸੀ, ਫਿਰ ਤਵਾਇਫ਼ ਦੀ ਧੀ ਤੇ ਫਿਰ ਤਵਾਇਫ਼ ਸੱਦੀ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਈ।”¹⁵ ਤਾਜ ਦੀ ਮਾਂ ਦੀ ‘ਹੂ ਇਜ਼ ਹੂ’¹⁶ ਵਾਲੀ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਵਰਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕੂੜ ਦੀ ਕਾਲਖ ਨਾਲ ਇਨੇ ਕੋਹਜੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਕਿ ਤਾਜ ਨੇ ਅਹਿਮਦ ਨਾਲ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਛੱਡਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਹ ਮੁਆਸ਼ਰਾ ਜਿਹੜਾ ਔਰਤ ਨੂੰ ਮਨ-ਇੱਛਤ ਸਾਥੀ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਜੀਉਣ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਸਗੋਂ ਸਜ਼ਾ ਦਿੰਦਾ। ਮਰਦ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਦੀ ਜ਼ਹਿਨੀਅਤ ਵਾਲੇ ਮਰਦ ਵਾਂਗ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ, ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਸ਼ੱਜਰੇ ਨਸਬ (ਖ਼ਾਨਦਾਨ) ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਅਹਿਮਦ (ਪਠਾਣ) ਜਦੋਂ ਬੇਹਤਰ ਸ਼ੱਜਰੇ (ਖ਼ਾਨਦਾਨ) ਤੇ ਬੇਹਤਰ ਜੋਬ ਵਾਲੀ ਔਰਤ ਨਾਲ

ਫਰਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਪਾਠਕ/ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਤਾਜ ਦੀ ਮਾਂ ਤੇ ਤਾਜ ਵੱਲੋਂ ਹੰਢਾਏ ਦੁੱਖ ਨੂੰ ਸਮਝ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਸੰਯੋਗ-ਵਿਯੋਗ ਰਾਹੀਂ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ:

ਚਾਰੇ ਚਸ਼ਮੇਂ ਵਗੇ
ਇਹ ਕੱਲਰਾਂ ਦੀ ਵਾਦੀ ਮਾਹੀਆ
ਇਸ ਵਾਦੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਾ ਉੱਗੇ
ਸਾਰੇ ਇਸ਼ਕ ਸਰਾਪੇ ਜਾਂਦੇ
ਏਥੇ ਕੋਈ ਹੁਸਨ ਨਾ ਪੁੱਗੇ ...
ਏਸ ਰਾਸ ਦੇ ਪਾਤਰ ਵੱਟੇ
ਨਾਟ ਸਮੇਂ ਦਾ ਖੇਡਣ ਲੱਗੇ
ਐਪਰ ਅਜੇ ਵਾਰਤਾ ਉਹੋ
ਉਹੀ ਦੁਖਾਂਤ, ਜਿਹਾ ਸੀ ਅੱਗੇ।¹⁷

ਹਵਾਲੇ

1. ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਅਹਿਸਨ ਰੰਧਾਵਾ, ਪੰਧ, ਕੁਕਨੁਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਜਲੰਧਰ, 2001, ਪੰਨਾ 64.
2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 98.
3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 98.
4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 99.
5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 69.
6. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 85.
7. ਉਹੀ, ਪੰਨੇ 92-93.
8. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 57.
9. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 75.
10. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 63.
11. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 73.
12. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 87.
13. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 89.
14. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 89.
15. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 115.
16. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 115.
17. ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ, 'ਸੰਯੋਗ ਵਿਯੋਗ', ਦੋ ਰੰਗ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੰਨਾ.

ਪਾਠ ਨੰਬਰ : 2.2

ਪੰਧ : ਨਾਵਲੀ ਸੰਰਚਨਾ

‘ਪੰਧ’ ਅਫਜ਼ਲ ਅਹਿਸਨ ਰੰਧਾਵਾ ਦਾ ਚੌਥਾ ਨਾਵਲ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ‘ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਅਜੀਤ’ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਫਿਰ ਸਾਲ 2001 ਵਿੱਚ ਡਾ. ਜਤਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੌਲੀ ਦੀ ਮੇਹਨਤ ਸਦਕਾ ਕਿਤਾਬੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੁਕਨੁਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਜਲੰਧਰ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ।

ਨਾਵਲੀ-ਕਥਾ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਣ ਉਪਰੰਤ ਜਿਹੜੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇ ਜ਼ਹਿਨ ’ਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਨਾਵਲ ਵਿਚਲੇ ਪਾਤਰ ਆਪੋ-ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ-ਪੰਧ ਤੈਅ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਨਾਵਲ ਦੀ ਨਾਇਕਾ ਤਾਜ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਵਿਚਲੀਆਂ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਔਰਤ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ‘ਸੌਫਟ ਟਾਰਗਿਟ’ ਵਜੋਂ ਫੁੰਡਣ ਵਾਲੇ ਮੁਆਸ਼ਰੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦਾ ਪੰਧ ਤੈਅ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਪਹੁੰਚੀ ਹੈ। ਇਕ ਬੱਚੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਔਰਤ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਝੰਡਾ ਬਰਦਾਰ ਮੁਲਕ ਵੱਲ, ਉਸਦਾ ਇਹ ਪੰਧ ਉਚੇਰੀ ਤਾਲੀਮ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜਕ ਦਿਖਾਵੇ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੋਠੋਹਾਰ ਦੀ ਇਹ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ ਵਲਾਇਤ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ ਦੂਜੇਲੀ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਦੇ ਸੰਤਾਪ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੰਢਾਉਂਦੀ ਸਗੋਂ ਫਿਊਲ-ਕ੍ਰਾਈਸਿਸ ਨਾਲ ਜੂਝ ਰਹੇ, ਠੰਡ-ਮਾਰੇ ਮੁਲਕ ਵਿੱਚ ਹੇਠਾਂ ਉੱਤੇ ਗਰਮ ਕੱਪੜੇ ਪਹਿਨ ਕੇ ਯਖ ਰਾਤਾਂ ਇਕੱਲਿਆਂ ਗੁਜ਼ਾਰਨ ਲਈ ਵੀ ਮਜਬੂਰ ਹੈ। ਤਾਜ ਦੀ ਮਾਂ ਬਾਨੋ ਆਪਣੇ ਖ਼ਾਵੰਦ ਮੇਜਰ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਖਾਂ ਖ਼ਾਤਰ ਮੁੰਬਈ (ਬੰਬਈ) ਤੋਂ ਪਿੰਡੀ (ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ), ਦਾ ਪੰਧ ਤੈਅ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਭ ਕੁਝ (ਆਪਣੇ ਮਾਪੇ) ਛੱਡ ਕੇ, ਉਹ ਕੁਝ (ਆਪਣੇ ਪਿਆਰ) ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਖ਼ਾਤਰ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਭ ਕੁਝ ਚੰਗਾ ਲੱਗੇ। ਤਾਜ ਦੇ ਅੱਬਾ-ਹਜ਼ੂਰ ਬਾਨੋ ਖ਼ਾਤਰ ਆਪਣੇ ਬਾਪ ਦੀ ਦਹਿਲੀਜ਼ ਛੱਡ ਕੇ ਅਜਨਬੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜੀਉਣ ਦਾ ਪੰਧ ਤੈਅ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਨਾਵਲ ਦਾ ਨਾਇਕ ਅਲੀ-ਖੁੱਲ੍ਹੀ-ਤੂੜੀ ਦੀ ਪੰਡ ਵਾਂਗ ਬਿਖਰ ਰਹੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦਾ, ਮਾਨਵਤਾ ਦਾ ਹਾਮੀ, ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਇਨਸਾਨ, ਜਿਸਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮਕਸਦ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਦੇ ਹੱਲ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਾ ਹੈ। ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਜ਼ਖ਼ਮ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡੇ ’ਤੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਇਹ ਫਰਦ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਪਣੀ ਮੁਖ਼ਾਲਿਫ਼ ਹਵਾ ਨਾਲ ਟਕਰਾਉਣ ਦਾ ਆਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਬਲਦੀ ਅੱਗ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਅਲੀ ‘ਚੱਲ ਬੁਲ੍ਹਿਆ, ਚੱਲ ਉਥੇ ਚੱਲੀਏ, ਜਿੱਥੇ ਸਾਰੇ ਅੰਨ੍ਹੇ! ਨਾ ਕੋਈ ਸਾਡੀ ਜਾਤ ਪਛਾਣੇ ਨਾ ਕੋਈ ਸਾਨੂੰ ਮੰਨੇ’¹, ਦਾ ਕਲਮਾ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੋਇਆ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦਾ ਪੰਧ ਤੈਅ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਦਰਦ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜੀਉਣ ਦੀ ਆਪਣੀ ਫਿਤਰਤ ਕਾਰਨ ਪੋਠੋਹਾਰ ਦੀ ਜੰਮਪਲ ਤਾਜ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਪਰਤ ਲਿਆਉਣ ਦੇ ਮਕਸਦ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਏਸ ਪੰਧ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਬਣਾ ਬੈਠਦਾ ਹੈ। ਅਲੀ ਦੇ ‘ਪੰਜ ਪਿਆਰੇ’² (ਯਾਰ) ਜਿਹੜੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ ’ਚੋਂ ਆ ਕੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਖੇ ਰਹਿ ਰਹੇ ਹਨ, ਵੀ ਆਪਣੇ ਪਰਵਾਸੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪੰਧ ’ਤੇ ਪਏ, ਪਿੱਛੇ ਛੱਡੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ, ਜਨਮ-ਭੂਮੀ ਪ੍ਰਤੀ ਭੂ-ਹੋਰਵਾ ਅਤੇ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਦੇ ਖੁੱਸ ਜਾਣ ਦਾ ਸੰਤਾਪ ਹੰਢ ਰਹੇ ਹਨ। ਨਿੱਜੀ-ਸਰਮਾਏ ਦੀ ਹੋੜ ਹੇਠ ਜਾਂ ਜਦੀਦ ਇਲਮ (ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਦਿਆ) ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਖ਼ਾਤਰ ਆਪਣੀ ਅਮੀਰ ਸਕਾਫ਼ਤ ਛੱਡ ਕੇ ਵਲਾਇਤ ਵਿੱਚ ਕਿਆਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਰਦ ਭਰੇ ਅਹਿਸਾਸਾਤ ਨੂੰ ‘ਪੰਧ’ ਨਾਵਲ ਜ਼ਰੀਏ ਜ਼ਬਾਨ ਹਾਸਲ ਹੋਈ ਹੈ।

ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਨਾਵਲੀ-ਕਥਾ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹਜ਼ਰਤ ਜੁਨੈਦ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੇ ਪਰਮ-ਪਿਆਰੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਨੂੰ ਲਿਖੇ ਖ਼ਤ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਦਾ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਪਰ ਹਜ਼ਰਤ ਜੁਨੈਦ ਬਗ਼ਦਾਦੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਮਨਸੂਰ ਹੱਲਾਜ ਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਖ਼ਤ ਦਾ ਨਚੋੜ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਖ਼ਾਲਕ ਆਪ ਸਾਲਕ (ਰੱਬ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਨ ਵਾਲਾ) ਨਾਲ ਜੁੜਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿੱਚ ਸਾਲਕ ਅੱਲਾਹ ਨੂੰ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਦੇ ਪੰਧ ਉੱਤੇ ਚੱਲਦਿਆਂ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਲੀ ਮੈਂ/ਨਫ਼ਸ ਨੂੰ ਫ਼ਨਾਹ ਕਰਕੇ ਉਸ ਬਕਾਅ (ਸਦੀਵਤਾ) ਦੀ ਅਵਸਥਾ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ 'ਮੈਂ' ਤੇ 'ਉਹਦਾ' ਅੰਤਰ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਲਕ ਖ਼ਾਲਕ ਦੇ ਇਲਾਹੀ ਨੂਰ ਕਾਰਨ ਇਸ ਭਰਮ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਕਾਦਰ ਦਾ ਸੱਚ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਅਨਅਲ ਹੱਕ' (ਆਪਣੀ ਤੇ ਅੱਲਾਹ ਦੀ ਇਕਮਿਕਤਾ) ਦਾ ਭਰਮ ਪਾਲਦਾ ਹੋਇਆ ਸਾਲਕ ਆਪਣੇ ਵਜੂਦ ਅੰਦਰਲੇ ਮਕਰ (ਮੈਂ) ਕਾਰਨ ਖ਼ਾਲਕ ਦੇ ਸਾਥ ਤੋਂ ਮਹਿਰੂਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਸਾਲਕ ਦਾ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਅਜ਼ਾਬ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਦੇ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਹਾਸਲ ਕਰਕੇ ਵੀ ਖ਼ਾਲੀ ਹੱਥ ਹੈ, ਸਭ ਕੁਝ ਜਾਣ ਕੇ ਵੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਹੈ।

ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਖ਼ਤ ਅੱਲਾਹ ਤੇ ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਪਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਨਾਵਲੀ-ਕਥਾ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਇਸਨੂੰ ਦਰਜ ਕਰਨ ਦਾ ਮਕਸਦ ਇਸ਼ਾਰਤਣ ਸਮੁੱਚੀ-ਕਥਾ ਵਿਚਲੇ ਉਸ ਪੰਧ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਉੱਪਰ ਚੱਲਦਿਆਂ ਤਾਜ ਨੂੰ ਅਲੀ ਦਾ ਸਾਥ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਆਪਣੀ ਫੋਕੀ ਅਨਾ ਖ਼ਾਤਰ ਉਹ ਸਾਥ ਖੁੱਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਕਾਇਮ ਵੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਾਇਮ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਕਿ ਅਲੀ ਆਪਣੀ ਬਾਕੀ ਦੀ ਹਯਾਤੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਤਾਜ ਵੱਲੋਂ ਨੀਲੇ ਰੰਗ ਦੇ ਕਾਗਜ਼ 'ਤੇ ਲਿਖ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਭੇਜੇ ਇਸ ਖ਼ਤ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਖ਼ਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨਾਵਲੀ-ਸੰਰਚਨਾ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣੀ ਰੂਸੀ ਪੱਤਰਕਾਰ ਅਤੇ ਅਦੀਬਾ ਈ.ਐਸ. ਗਿਨਜ਼ਬਰਗ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨਾਵਲ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਅਗਾਂਹ ਵਾਪਰਨ ਵਾਲੇ ਵਰਤਾਰੇ ਵੱਲ ਗੁੱਝਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਾਠਕ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚਲੀ ਇਸ ਰਮਜ਼ ਨੂੰ ਨਾਵਲੀ-ਪੰਧ ਮੁਕਾ ਲੈਣ ਬਾਅਦ ਸਮਝ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਕੱਲਤਾ ਭਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਦਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣਾ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਕਿਵੇਂ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਦੁੱਖ ਪਿਆਰੇ ਦੇ ਵਿੱਛੜ ਜਾਣ ਬਾਅਦ ਨਸੀਬ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਸੰਯੋਗ ਤੋਂ ਵਿਯੋਗ ਤੱਕ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਜਦੋਂ ਵਿਯੋਗ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਮੁੱਚਾ ਆਲਾ-ਦੁਆਲਾ ਫ਼ਰੇਬ ਤੇ ਝੂਠਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ:

ਲੰਮੀ ਚੁੱਪ

ਹਰ ਖੜਾਕ ਬੜਾ ਹੀ ਮੱਧਮ

ਸਰਗੋਸ਼ੀ

ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ ਪੈਂਦੇ ਪੈਰ

ਜ਼ਖ਼ਮ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਨੇ...

... ਇਹ ਖੜਾਕ ?

ਕੀ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਦੀ ਧੜਕਣ ਦਾ ਹੀ ਸੀ

ਜਾਂ ਕੋਈ ਪਹਿਰੇਦਾਰ?...

ਕੋਈ ਵੀ ਸ਼ੈ

ਨਜ਼ਰ ਨਾ ਆਵੇ
 ਮੇਰੇ ਸਾਰੇ ਘਾਟੇ
 ਮੇਰੇ ਚਾਰ ਚੁਫੇਰੇ...
 ਹੁਣ ਏਹ ਮੱਧਮ ਜਿਹਾ ਖੜਾਕ ਵੀ ਕੋਈ ਨਾ
 ਕੌਣ ਗਿਆ ਏ?
 ਅੱਗੋਂ ਕਿਸਦੀ ਵਾਰੀ ਏ?
 ਕਿਹੜਾ ਅੰਤ ਏ
 ਜੇ ਮੇਰੇ ਲਈ ਬੈਠਾ ਏ?...³

ਇਕੱਲੀ ਹਯਾਤੀ ਗੁਜ਼ਾਰ ਰਹੀ ਚਿੜੀ (ਗਿਨਜ਼ਬਰਗ) ਆਪਣੇ ਠੰਡੇ ਨੀਲੇ ਹੋਠ ਉਹਦੇ ਕੰਨਾਂ 'ਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਜਦੋਂ ਇਹ ਨਜ਼ਮ ਸੁਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਕਵਿਤਾ 'ਸੰਯੋਗ-ਵਿਯੋਗ' ਵਿਚਲਾ ਇਹ ਮਨਜ਼ਰ ਯਾਦ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

ਇੰਜ ਕਿਸੇ ਨਾ ਵਿੱਛੜਣ ਡਿੱਠਾ;
 ਇੰਜ ਕੋਈ ਨਾ ਮਿਲਿਆ ਅੱਗੇ।
 ਹੋਏ ਸੰਯੋਗ ਵਿਯੋਗ ਇਕੱਠੇ।
 ਹੰਝੁਆਂ ਦੇ ਗਲ ਹੰਝੁ ਲੱਗੇ।⁴

ਨਾਵਲ ਵਿਚਲੀ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਿੱਸੇ ਦੀਆਂ ਆਖ਼ੀਰਲੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪਾਠਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਖ਼ਤ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇਥੇ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਹ ਕੁਝ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਜ ਨੇ ਅਲੀ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਇਥੋਂ ਹੀ ਨਾਵਲ ਦਾ ਅਗਲਾ ਅੰਗ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰ ਨਾਵਲੀ-ਕਥਾ ਨੂੰ ਪਾਠਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਪਰ ਚਾਨਣਾ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ:

ਤਾਜ ਨਾਲ ਉਹਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕੁਝ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਲੰਦਨ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਸੀ। ਕੁਝ ਇੰਜ ਹੋਇਆ ਕਿ...।⁵

ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਸਤਰਾਂ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ ਨਾਵਲੀ-ਕਥਾ ਆਪਣਾ ਪੰਧ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਤੇ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰ ਜ਼ਰੀਏ ਅਲੀ ਦੇ ਅਤੀਤ ਵਿੱਚ ਵਾਪਰੇ ਵਰਤਾਰੇ ਸੰਬੰਧੀ ਪਤਾ ਲੱਗਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ। ਨਾਵਲ ਦਾ ਇਹ ਹਿੱਸਾ 'ਉਤਸੁਕਤਾ ਜਗਾਉਣ ਤੇ ਮਘਾਉਣ' ਵਾਲੀ ਜੁਗਤ ਨੂੰ ਵਰਤਦਿਆਂ ਇਹ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਣਵਿਆਹੀ ਤਾਜ ਨੂੰ ਆਪ ਹੀ ਵਿਦੇਸ਼ ਭੇਜ ਹੁਣ ਮਾਪੇ ਏਨੇ ਚਿੰਤਤ ਕਿਉਂ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ? ਭਾਵੇਂ ਹਰ ਹਫ਼ਤੇ ਉਹਦੀ ਰਾਜ਼ੀ-ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਖ਼ਤ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਮਾਂ ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ 'ਕੁਝ ਗਲਤ ਹੈ'⁶

ਨਾਵਲ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਹਿੱਸਾ ਖ਼ਤਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਖੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਜਾਣ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਾਲ ਤੇ ਦੂਜਾ ਹਿੱਸਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਾਲ ਕਿ ਅਲੀ ਇੰਗਲੈਂਡ ਕਿਉਂ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਕਾਰਜ-ਕਾਰਨ ਲੜੀ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਹਿੱਤ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ "ਆਪਣੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਆਪ ਬੁਣੇ ਜਾਲ ਤੋਂ ਨਿਜਾਤ ਪਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਖਿੱਲਰੇ ਆਪੇ ਨੂੰ ਸਮੇਟਦਿਆਂ, ਦਰਦ ਦੀਆਂ ਤਹਿਤਾਂ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬਦੇ ਜਾਂਦੇ ਨੇ ਹੰਭਲਾ ਮਾਰਿਆ ਤੇ ਸਾਹ ਲੈਣ ਲਈ ਲੰਦਨ ਦਾ ਟਿਕਟ ਕਟਾ ਲਿਆ।"⁷ ਇੰਜ ਨਾਵਲੀ-ਕਥਾ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੇਂਦਰੀ ਪਾਤਰ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਪੰਧ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ

ਹਯਾਤੀ ਵਿੱਚ ਕਈ ਪੰਧ ਨਾ ਚਾਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਹੰਢਾਉਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਨਾਵਲ-ਨਿਗਾਰ 'ਅਣਕਹੀ' ਦੀ ਜੁਗਤ ਵਰਤਦਿਆਂ, ਨਾ ਦੱਸਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਦੱਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੇਂਦਰੀ ਪਾਤਰ ਆਪਣੇ ਮੁਆਸ਼ਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਮਿਲ ਰਹੇ ਸੰਤਾਪ ਤੋਂ ਨਿਜਾਤ ਪਾਉਣ ਲਈ ਇਸ ਸਫ਼ਰ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਸਿਰਜਿਆ ਮੁਆਸ਼ਰਾ ਜਦੋਂ ਇਨਸਾਨ ਲਈ ਅਜ਼ਾਬ ਬਣ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਅਣਜਾਣ ਲੋਕਾਂ 'ਚ ਰਹਿਣ-ਵਿਚਰਣ ਦੀ ਚਾਹਤ ਹੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਹੱਲ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਨਾਵਲ ਦਾ ਤੀਜਾ ਹਿੱਸਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇੰਗਲੈਂਡ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਤਾਜ ਨੂੰ ਖ਼ਤ ਰਾਹੀਂ ਪਿੰਡੋਂ ਆਏ ਸਾਮਾਨ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਨਾਲ ਤੇ ਇਹ ਹਿੱਸਾ ਮੁੱਕਦਾ ਹੈ ਈਰਾਨੀ ਲੜਕੀ ਆਲੀਆ ਨੂੰ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ੇਅਰ ਸੁਨਾਉਣ ਨਾਲ। ਤੇ ਇਥੋਂ ਹੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਚੌਥੇ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਵਲੀ-ਕਥਾ ਵਿਚਲੇ ਖੱਪਿਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਲਈ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰ ਨਾਵਲੀ-ਕਥਾ ਨੂੰ ਇਥੇ ਰੋਕ ਕੇ ਨੇੜਲੇ ਅਤੀਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਉਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪਾਠਕਾਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਅਲੀ ਦੇ ਹੀਥਰੋ ਏਅਰਪੋਰਟ ਪਹੁੰਚਣ ਤੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚਲੇ ਉਸ ਹੋਟਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਉਹ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਵਰਤੀ ਇਹ ਜੁਗਤ ਘਟਨਾਵਾਂ 'ਚੋਂ ਉਪਜਦੇ ਲਕੀਰੀ ਅਹਿਸਾਸ ਨੂੰ ਤੋੜਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦਗਾਰ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਥਾਨਕੀ ਸਿਰਜਣਾ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਇਹ ਜੁਗਤ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਅਗਾਂਹ ਵੀ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਇੰਜ 119 ਪੰਨਿਆਂ ਉਪਰ ਖਿੱਲਰੇ ਸਮੁੱਚੇ ਨਾਵਲੀ-ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੀ ਕਥਾਨਕੀ-ਸੰਰਚਨਾ ਨੂੰ ਜੇਕਰ ਸਮਝਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸਮੁੱਚੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ ਚਾਰ ਵੱਡੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਕੇ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਭਾਗ ਅਲੀ ਤੇ ਤਾਜ ਦੇ ਮਿਲਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਅਲੀ ਦੇ ਹੋਟਲ ਇੰਤਜ਼ਾਮੀਆਂ ਤੇ ਉਸਦੇ ਮਾਲਕ ਨਾਲ ਬਣੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਤੀਜਾ ਆਪਣੇ ਯਾਰਾਂ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਪਰਵਾਸੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਬਾਰੇ ਹੋਈ ਗੱਲਬਾਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਚੌਥਾ ਤਾਜ ਨੂੰ ਅਹਿਮਦ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਣ 'ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਾਲਾ ਹੈ।

ਨਾਵਲੀ-ਕਥਾਨਕ ਦੀ ਪਕੜ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਨਾਵਲ-ਨਿਗਾਰ ਨੇ ਤਾਜ ਤੇ ਅਲੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹਜ਼ਰਤ ਜੁਨੈਦ ਦਾ ਖ਼ਤ, ਈ.ਐਸ.ਗਿਨਜ਼ਬਰਗ ਦੀ ਨਜ਼ਮ, ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਕਲਾਮ, ਆਲੀਆ ਨੂੰ ਸੁਣਾਏ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ੇਅਰ, ਲੋਕ-ਬੋਲੀਆਂ, ਪੋਠੋਹਾਰੀ ਢੋਲੇ, ਲਤੀਫ਼ੇ ਤੇ ਆਖ਼ੀਰ 'ਤੇ ਲਾਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਲੋਕ-ਕਥਾ ਨੂੰ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੁੱਚੀ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਵਲੀ-ਕਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਨਾਉਣ ਲਈ, ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਅਗਾਊਂ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾਂ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਨਾਵਲ-ਨਿਗਾਰ ਨਾਵਲੀ-ਕਥਾ ਨੂੰ ਰੋਕ ਕੇ ਪੰਨਾ ਨੰਬਰ 51 ਤੋਂ 54 ਤੱਕ ਅਲੀ ਦੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਰਾਹੀਂ ਤਾਜ ਨਾਲ ਅਲੀ ਦੇ ਬਣ ਰਹੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਚਲੀ ਕਸ਼ੀਦਗੀ ਅਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਨਾ ਸਮਝ ਸਕਣ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਉਤੇ ਰੌਸ਼ਨੀ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕੀ ਸੂਤਰਧਾਰ ਦੀ ਤਰਜ਼ 'ਤੇ ਨਾਵਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰ, ਮੂਕ ਦਰਸ਼ਕ ਬਣੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀਆਂ ਪੁੰਦਲੀਆਂ ਐਨਕਾਂ ਦੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਯਾਦਾਂ ਨਾਲ ਦੇ-ਚਾਰ ਹੁੰਦੇ ਅਲੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁਆਚਾ ਵਿਖਾ ਕੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਹੰਢਾਏ ਇਸ਼ਕ ਤੇ ਖਾਧੀਆਂ ਸੱਟਾਂ ਦੇ ਜ਼ਿਕਰ ਜ਼ਰੀਏ ਤਾਜ ਦੇ ਮਸਲੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਾਪਰਨ ਵਾਲੇ ਦੁਖਾਂਤਕ ਅੰਤ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤੰਗਲੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਦੁੱਖਾਂ ਦੀ ਪਰਾਲੀ ਫਰੋਲਦਾ, ਆਤਮ-ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ 'ਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਦਾ ਅਲੀ ਜਿੱਥੇ ਤਾਜ ਦੀ ਛੋਟੀ ਭੈਣ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਅਰਸਤੂ ਵੱਲੋਂ ਸਿਕੰਦਰ ਨੂੰ ਔਰਤ ਦਾ ਸਾਥ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੰਦਰਭ ਦਾ ਵੀ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਭ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਤਰਕ-ਵਿਤਰਕ ਵਿੱਚ ਪਿਆ ਅਲੀ ਹਾਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਤਾਜ ਅੱਗੇ, ਖ਼ਾਲਸ ਪੋਠੋਹਾਰੀ ਹੁਸਨ ਦੀ ਲੰਦਨ ਦੇ ਕੈਨਵਸ 'ਤੇ ਬਣੀ ਤਸਵੀਰ ਅੱਗੇ ਸਿਰ ਨਿਵਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਕਟਵਾਉਣ ਲਈ, ਇਹ ਮਨੋਬਚਨੀ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ : “ਜਿਥੇ ਸੌ ਉਥੇ ਕੌਤਰ ਸੌ।”⁸

ਪੰਨਾ ਨੰਬਰ 54 'ਤੇ ਜਿਥੇ ਨਾਵਲ-ਨਿਗਾਰ ਇਸ ਕਾਂਡ ਦਾ ਅੰਤ ਤਾਜ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਿਆਂ ਅਤੇ ਯਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਅਲੀ ਨੂੰ ਮਿਲ ਪੈਣ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪੰਨਾ ਨੰਬਰ 55 'ਤੇ ਕਥਾਨਕੀ ਸੰਰਚਨਾ ਦੀ ਤੀਜੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੰਦ ਨੂੰ ਛੇੜ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਭਾਵ ਯਾਰਾਂ ਦੇ ਪਰਵਾਸੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਝਲਕਾਰੇ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਪਰਵਾਸੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕੁਈਨਜ਼ ਬਰੋ ਹੋਟਲ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਯਾਰਾਂ ਦੀ ਮਹਿਫ਼ਿਲ ਵਿਚਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਬਾਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਇਹ ਦੁੱਖ ਵੇਖਦੇ ਨਹੀਂ ਸੁਣਦੇ ਹਨ।

ਨਾ ਮੋਰੇ ਸਾਡਾ ਦੇਸ ਕੁੱਚਜੜਾ

ਨਾ ਕਿਸੇ ਸੰਗ ਯਾਰੀ

ਬੱਚੜੇ ਛੋੜ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਹੋਈਆਂ

ਡਾਹਢੇ ਰੱਬ ਨੇ ਚੋਗ ਖਿਲਾਰੀ।⁹

ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਅਹਿਸਨ ਰੰਧਾਵਾ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਵਾਕਫ਼ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹਦੀ ਨਾਇਕ-ਸਿਰਜਣ ਕਲਾ ਉਸਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਰਚਨਾ ਉਤੇ ਭਾਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਵਲੀ-ਸਮੱਸਿਆ, ਨਾਵਲੀ-ਘਟਨਾਵਾਂ, ਨਾਵਲ ਦਾ ਮਕਸਦ ਤੇ ਮਕਸਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕੀਤੇ ਉਪਰਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਪਾਠਕ ਨਾਵਲ ਵਿਚਲੇ ਨਾਇਕ ਨੂੰ ਹਰ ਵੇਲੇ ਆਪਣੇ ਰੂ-ਬ-ਰੂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰੰਧਾਵੇ ਦੀ ਨਾਵਲ ਕਲਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਹੈ ਜਾਂ ਕਹਿ ਲਵੋ ਉਹਦਾ ਪਹਿਚਾਣ ਚਿੰਨ੍ਹ। ਜਿਵੇਂ ਦੀਵਾ ਤੇ ਦਰਿਆ ਵਿਚਲਾ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ, ਦੁਆਬੇ ਵਿੱਚਲਾ ਲੱਖੀ, ਸੂਰਜ-ਗ੍ਰਹਿਣ ਵਿਚਲਾ ਮਿਰਜ਼ਾ/ਹਾਰਸਮੈਨ, ਉਵੇਂ ਹੀ ਪੰਥ ਵਿਚਲਾ ਅਲੀ। ਨਾਵਲ-ਨਿਗਾਰ ਨਾਇਕ ਉਸਾਰੀ ਲਈ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰ ਜ਼ਰੀਏ ਪਾਠਕਾਂ ਤੱਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਨਾਇਕ ਦੀ ਗ਼ੈਰਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿੱਚ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਜ਼ਰੀਏ, ਨਾਇਕ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਾਤਰਾਂ ਨਾਲ ਹੋ ਰਹੇ ਸੰਵਾਦ ਜ਼ਰੀਏ, ਨਾਇਕ ਦੀ ਆਤਮ-ਚਿੰਤਨ ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਸਿਰਜ ਕੇ ਜਾਂ ਨਾਵਲੀ ਨਾਇਕ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਖੁਦ ਦੀ ਜਿਸਮਾਨੀ ਦਿੱਖ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਪਛਾਣ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ। ਬਜ਼ਾਤੇ-ਖੁਦ ਕਿਉਂਕਿ ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਅਹਿਸਨ ਰੰਧਾਵਾ ਉੱਚਾ-ਲੰਮਾ, ਖੁੱਲੇ ਹੱਡਾਂ ਤੇ ਤਗੜੇ ਜੁੱਸੇ ਵਾਲਾ ਬਾ-ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਪੰਜਾਬੀ ਜੱਟ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਹਦੇ ਸਾਰੇ ਨਾਇਕ ਇਸ ਬੁਨਿਆਦੀ ਗੁਣ ਦੇ ਜ਼ਰੂਰ ਮਾਲਕ ਹਨ:

ਦੀਵਾ ਤੇ ਦਰਿਆ: ਸਾਰੀ ਜੰਵ ਦਾ ਮੂੰਹ ਮੱਥਾ ਸੀ ਉਹ ਮੁੰਡਾ। ਲੋਕ ਖਲੋ ਖਲੋ ਕੇ ਜੰਵ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਸਨ ਤੇ ਹਰ ਨਜ਼ਰ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਤੇ ਆ ਕੇ ਖਲੋ ਜਾਂਦੀ। 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੇ ਬੜਾ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਏ ਗੱਭਰੂ ਨੂੰ। ਬੜੀ ਜਾਨ ਕਮਾਈ ਸੂ। ਬੜਾ ਸੁਥਰਾ ਜਵਾਨ ਏ।'¹⁰

ਦੁਆਬਾ : ਲੱਖੀ ਜਵਾਨ ਵੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਈ ਹੋ ਗਿਆ। ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਹੱਡ ਪੈਰ, ਪੂਰਾ ਕੱਦ, ਛੱਜ ਵਾਂਗੂੰ ਚੌੜੀ ਛਾਤੀ, ਬਦਾਮੀ ਅੱਖਾਂ।¹¹

ਸੂਰਜ ਗ੍ਰਹਿਣ: 'ਰੱਬ ਦੇ ਵਾਸਤੇ ਮਿਰਜ਼ਿਆ! ਮੈਨੂੰ ਏਸ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਬਚਾ ਲੈ, ਮੈਨੂੰ ਲੁਕਾ ਲੈ ਕਿਧਰੇ। ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ-ਸੋਹਣੀ ਤੇ ਚੌੜੀ ਛਾਤੀ ਵਿੱਚ, ਆਪਣੇ ਖੂਬਸੂਰਤ ਤੇ ਕਾਇਨਾਤ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ।'¹²

ਪੰਧ: ਅਲੀ ਦਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਜਿਸਮ ਤੇਜ਼ ਹਵਾ ਤੇ ਠੰਡ ਤੋਂ ਉੱਕਾ ਬੇਪਰਵਾਹ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਤਾਜ ਟੁਰਿਆਂ ਜਾਂਦਿਆਂ ਵੀ ਕਦੇ ਕਦਾਰ ਉਹਦੇ ਵੱਲ ਵੇਖ ਲੈਂਦੀ ਤੇ ਸੋਚਦੀ”, ਮਜ਼ਬੂਤ ਬੇਪਰਵਾਹਾ, ਬੇਨਿਆਜ਼ ਤੇ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ।”¹³

ਪਾਤਰ-ਉਸਾਰੀ ਦੀ ਇਸ ਕਲਾਤਮਕ ਖ਼ੂਬੀ ਨੂੰ ਪਾਠਕ ਨਾਵਲੀ-ਕਥਾ ਵਿਚਲੇ ਬਾਕੀ ਪਾਤਰਾਂ 'ਚੋਂ ਵੀ ਨਿਹਾਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਨਾਇਕ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਨਾਇਕਾ, ਸਹਾਇਕ ਪਾਤਰਾਂ ਜਾਂ ਜਿਸ ਵੀ ਪਾਤਰ ਤੋਂ ਨਾਵਲ-ਨਿਗਾਰ ਨੇ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਰਜ ਕਰਵਾਉਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹਦੀ ਬਾਹਰੀ ਦਿੱਖ ਨੂੰ ਜਾਂ ਉਹਦੇ ਸ਼ਖ਼ਸੀ ਗੁਣ ਨੂੰ ਨਾਵਲ-ਨਿਗਾਰ ਜ਼ਰੂਰ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੀ ਨਾਇਕਾ ਤਾਜ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤੀ ਬਾਰੇ ਏਨੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਕਿ ਤਾਜ ਦਾ ਇਕ ਭਰਪੂਰ ਪੋਟਰੇਟ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਹਾਇਕ ਪਾਤਰਾਂ 'ਚੋਂ ਆਲੀਆ ਤੇ ਹੋਟਲ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਅਮਲੇ ਦੇ ਜਿਸਮਾਨੀ ਸਰੂਪ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੱਪੜੇ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ 'ਚੋਂ ਪੈਂਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਉਹਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਕਿੱਤੇ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਤੇ ਅੰਤਰ-ਵਿਰੋਧ 'ਚੋਂ ਪੈਂਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਾਰੇ ਨਾਵਲ-ਨਿਗਾਰ ਜ਼ਰੂਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। “ਮਾਇਕਲ ਜਿਹੜਾ ਉਹਨੂੰ ਕਮਰੇ 'ਚ ਕਾਫ਼ੀ ਦੇਣ ਆਉਂਦਾ, ਇਟਲੀ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ, ਦਰਮਿਆਨੀ ਉਮਰ ਦਾ, ਸੁਨਹਿਰੀ ਵਾਲ, ਲੰਮੀ ਦਾਹੜੀ, ਨੀਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ, ਦਰਮਿਆਨਾ ਕੱਦ, ਪੁਰਾਣੀ ਜੀਨ, ਮੈਲੀ ਜੈਕਟ, ਗੰਦੇ ਪਾਲਿਸ਼ ਰਹਿਤ ਉਧੜੇ ਬੂਟ।”¹⁴ ਜਿਵੇਂ ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਅਹਿਸਨ ਰੰਧਾਵਾ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਤੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਪਾਤਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਿਰਦਾਰ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਵੇਂ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੁਈਨਜ਼ਬਰੋ ਹੋਟਲ ਤੇ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਚਾਰ ਹੋਰ ਹੋਟਲਾਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ ਵਰਗਾ ਪਾਤਰ ਸਿਰਜ ਕੇ ਨਾਵਲ ਨਿਗਾਰ ਜਿਥੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲੀ ਮਕਸਦ ਨੂੰ ਪਾਠਕਾਂ ਤੱਕ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕਾਂ ਦਾ ਦਿਲ ਵੀ ਜਿੱਤ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਮਿਸਟਰ ਸਿੰਘ ਬਾਹਵਾਂ ਖਲ੍ਹਾਰ ਕੇ ਜ਼ਰਾ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਹੋਇਆ। ਅਲੀ ਵੀ ਬਾਹਵਾਂ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਇਕ ਪੈਰ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ ਤੇ ਦੋਨ੍ਹਾਂ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਕਲਾਵਾ ਮਾਰ ਲਿਆ, ਘੁੱਟ ਕੇ। ਬੋਲਿਓਂ ਕੂਇਓਂ ਬਗ਼ੈਰ। ਜਾਣਿਓਂ ਬੁਝਿਓਂ ਬਗ਼ੈਰ। ਬੱਸ ਨਿਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ।”¹⁵

ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਸਮੇਂ ਤੇ ਸਥਾਨ ਦੀ ਏਕਤਾ ਨਾਵਲੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਸਿਰਜਣ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮ ਰੋਲ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਨਾਵਲੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਲਈ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ ਸਮਾਂ 1974 ਜਨਵਰੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਆਪ ਆਰਥਿਕ ਔਕੜਾਂ 'ਚੋਂ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਮੁਲਕਾਂ ਤੋਂ ਪਰਵਾਸੀ ਇਥੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰਿਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਰਤਾਨੀਆ ਹਕੂਮਤ ਵੀ ਵਿਦੇਸ਼ੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸਖ਼ਤ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਦਾ ਸਮਾਜਕ ਮਾਹੌਲ, ਮੌਸਮ, ਗੰਦੀਆਂ ਤੇ ਕਾਲਖ਼ ਮਾਰੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ, ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਵਿਚਰ ਰਹੇ ਅਣਜਾਣ ਲੋਕ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਆਪਸੀ ਵਿਹਾਰ ਕਿਵੇਂ ਨਾਵਲੀ-ਕਥਾ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲੀ-ਕਥਾ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚਲੀ ਇਕਮਿਕਤਾ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਕਈ ਵਾਰ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

ਉਹ ਪਿਛਾਂਹ ਪਰਤ ਕੇ ਹਾਈਡ ਪਾਰਕ ਵੱਲ ਨੂੰ ਟੁਰ ਗਿਆ। ਉਹਦੇ ਵੱਲ ਦੀ ਫੁੱਟ ਪਾਥ ਬੀਜਵਾਇਰ ਰੋਡ ਤੀਕ ਖ਼ਾਲੀ ਸੀ, ਸੁੰਨਸਾਨ, ਇਕੱਲੀ ਤੇ

ਉੱਜੜੀ-ਪੁੱਜੜੀ। ਉਸਨੂੰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਸ ਫੁੱਟ ਪਾਥ ਦੀ ਤੇ ਆਪਣੀ ਹਾਲਤ ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਲੱਗੀ।¹⁶

ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਹੋ ਰਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਭਾਵੇਂ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰ ਜ਼ਰੀਏ ਪੇਸ਼ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਵਾਦ ਰਾਹੀਂ, ਉਸਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸੁਭਾਅ ਦ੍ਰਿਸ਼ੀ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਸੁਨਾਉਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਵਾਕ ਸਿਰਜਦਾ ਕਿ ਪਾਠਕ ਦੇ ਜ਼ਹਿਨ 'ਚ ਵਰਤਾਰੇ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਬਣ ਜਾਂਦਾ।

- ਫੋਨ ਦੀ ਘੰਟੀ ਵੱਜੀ। ਉਹ ਛਾਲ ਮਾਰ ਕੇ ਕੁਰਸੀ ਤੋਂ ਉਠਿਆ ਤੇ ਕੰਧ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਫੋਨ ਦਾ ਰਸੀਵਰ ਉਸ ਝਪਟਾ ਮਾਰ ਕੇ ਫੜਿਆ ਤੇ ਫੋਨ ਵਿੱਚ ਕੜਕਿਆ! “ਹਾਂ”¹⁷
- ਉਹਦੇ ਮੋਢਿਆਂ ਤੇ ਪੈਂਦੇ ਕੱਟੇ ਹੋਏ ਖੂਬਸੂਰਤ ਵਾਲੇ ਤੇਜ਼ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਉੱਡ ਕੇ ਘੜੀ ਮੁੜੀ ਖ਼ਰਾਬ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਦੂਸਰੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੁਸਲਸਲ ਠੀਕ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਕ ਬੱਚਾ ਉਹਦੇ ਦੂਜੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਲਮਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।¹⁸

ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਵਰਤੀ ਗਈ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਮੁੱਚੇ ਨਾਵਲ ਨਾਲ ਗੂੜਾ-ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚਲੀ ਵੱਖਰਤਾ ਪੱਖੋਂ ਨਾਵਲਕਾਰ ਬਹੁਤ ਸੁਚੇਤ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਰੰਧਾਵੇ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦੋਨਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰੇ ਮਾਹੌਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚਲੇ ਸਾਰੇ ਪਾਤਰ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ, ਸ਼ਹਿਰੀ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪਾਤਰ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਰਦੂ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਾਲੀ ਸਾਹਿਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਰਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਵਾਦ ਵੇਲੇ ਜ਼ਰੂਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਲਾਕਾਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਅਲੀ ਠੇਠ ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਤਾਜ (ਪੋਠੋਹਾਰੀ), ਸੱਤਾਰ (ਗੁਜਰਾਤੀ), ਸਲਾਮਤ (ਲਾਹੌਰੀ), ਤੇ ਵਹੀਦ (ਜੇਹਲਮ) ਦੀ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਦਿਖਦੇ ਬਰਤਾਨੀਆ ਦੇ ਮੁਆਸ਼ਰਾਤੀ ਕੰਗਾਲਪੁਣੇ ਅੰਦਰਲੇ ਅਦਿੱਖ ਕੋਹਜ਼ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤਕ-ਸੋਹਜ਼ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰਨ ਲਈ ਲੇਖਕ ਨੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਸ਼ਬਦਾਂ, ਸ਼ਬਦ ਸਮੂਹਾਂ ਜਾਂ ਵਿਕੋਲਿਤਰੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ: ਹਿਜ਼ ਮੈਜਿਸਟੀ¹⁹, ਇੱਕਾ ਦੁੱਕਾ ਬੁੱਢੇ ਸਾਹਬ²⁰, ਇਥੇ ਭੁੱਖ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਹਕੀਕਤ ਏ²¹, ਏਨੇ ਪੈਸੇ ਤਾਂ ਏਥੇ ਮਾਂ ਪੁੱਤ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦੀ²²। ਇਸ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਉਲਟ ਪੂਰਬੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਘਾਟਾਂ ਨੂੰ ਤਸਲੀਮ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਅਲੀ ਆਪਣੇ ਅਮੀਰ ਵਿਰਸੇ ਅਤੇ ਆਪਸੀ-ਖਲੂਸ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਕਾਵਿ-ਮਈ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ, ਸਾਂਝਿਆਂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਤਾਜ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਤੇ ਪੋਠੋਹਾਰ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਤਾਜੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਤਾਜ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਅਪਣੱਤ ਭਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲਫਜ਼ਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੂਰਖੇ²³, ਤੂੰ ਪੋਠੋਹਾਰ ਦੀ ਧੀ ਹੋ ਕੇ²⁴, ਮਹਿਕਦੀ ਮਿੱਟੀ²⁵, ਤੂੰ ਘਰ ਨੂੰ ਛੱਡਿਆ ਏ ਪਰ ਘਰ ਨੇ ਤੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ, ਜਦੋਂ ਵੀ ਜਾਏਂਗੀ ਬਾਹਵਾਂ ਖਿਲਾਰੀ ਉਡੀਕਦਾ ਹੋਵੇਗਾ²⁶, ਜਾਂ ਕੀ ਇਥੇ ਆਪਣੇ ਲਿਬਾਸ ਵਾਂਗ ਆਪਣੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਵੀ ਛੱਡ ਦੇਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਏ²⁷, ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਵਾਕ ਤਾਜ ਦੇ ਯਖ਼ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਖੂਨ ਨੂੰ ਸੁਰਖੀ ਮਾਇਲ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਨਿਗਾਰ ਅਲੀ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰ ਜ਼ਰੀਏ ਵੀ ਤਾਜ ਲਈ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਨਾਵਲੀ ਮਾਹੌਲ ਬਣਿਆਂ ਰਹੇ। “ਪੰਜਾਬੀ ਚਾਂਦੀ ਦੀਆਂ ਟੱਲੀਆਂ ਵਲੈਤੀ ਬਣੀ ਬੈਠੀਆਂ ਸਨ²⁸, ਮਲੂਕ ਹਿਰਨੀ ਡਰ ਗਈ ਸੀ²⁹, ਵਰਗੀ ਤਸ਼ਰੀਹੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਨਾਵਲ-ਨਿਗਾਰ ਅਤੇ ਅਲੀ ਦੇ ਮਕਸਦ ਵਿਚਲੀ ਸਾਂਝ ਨੂੰ ਵੀ ਦਰਸਾ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ

1. ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਅਹਿਸਨ ਰੰਧਾਵਾ, ਪੰਧ, ਕੁਕਨੁਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਜਲੰਧਰ, 2001, ਪੰਨਾ 8.
2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 63.
3. ਉਹੀ, ਪੰਨੇ 6-7.
4. ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ, ਸੰਯੋਗ ਵਿਯੋਗ, ਦੋ ਰੰਗ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੰਨਾ
5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 7.
6. ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਅਹਿਸਨ ਰੰਧਾਵਾ, ਪੰਧ, ਪੰਨਾ 9.
7. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 7.
8. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 53.
9. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 93.
10. ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਅਹਿਸਨ ਰੰਧਾਵਾ, ਦੀਵਾ ਤੇ ਦਰਿਆ, ਸਵੇਗ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਜਲੰਧਰ, 1994, ਪੰਨਾ 70.
11. ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਅਹਿਸਨ ਰੰਧਾਵਾ, ਦੁਆਬਾ, ਦੀਪਕ ਪਬਲੀਸ਼ਰਜ਼, ਜਲੰਧਰ, 1985, ਪੰਨਾ 19.
12. ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਅਹਿਸਨ ਰੰਧਾਵਾ, ਸੂਰਜ ਗ੍ਰਹਿਣ, ਦੀਪਕ ਪਬਲੀਸ਼ਰਜ਼, ਜਲੰਧਰ, 1985, ਪੰਨਾ 215.
13. ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਅਹਿਸਨ ਰੰਧਾਵਾ, ਪੰਧ, ਪੰਨਾ 21.
14. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 76.
15. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 75.
16. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 103.
17. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 17.
18. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 20.
19. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 10.
20. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 32.
21. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 20.
22. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 21.
23. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 31.
24. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 30.
25. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 33.
26. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 29.
27. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 30.
28. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 30.

ਪਾਠ ਨੰਬਰ : 2.3

**ਪੂਰਬੀ ਪੱਛਮੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਵੇਰਵੇ
(ਪੰਧ ਨਾਵਲ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ 'ਚ)**

ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਪਿਤਾਮਾ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਅਹਿਸਨ ਰੰਧਾਵਾ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਪੰਧ' ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੂਰਬੀ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਜ਼ਰੀਏ ਪੂਰਬੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਅਮੀਰ ਸਕਾਫ਼ਤ (ਸਭਿਆਚਾਰ) ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਇੰਗਲੈਂਡ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਤਾਜ ਦੇ ਘਰ ਵਿੱਚ, ਤਾਜ ਦੀ ਮਾਂ ਵੱਲੋਂ ਦਰਸਾਈ ਚਿੰਤਾ ਨੂੰ ਅਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਅਲੀ ਤਾਜ ਦੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਅਪਨੱਤ ਨਾਲ ਇਹ ਭਰੋਸਾ ਦਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ “ਤੁਸੀਂ ਫਿਕਰ ਨਾ ਕਰੋ, ਤਾਜ ਆ ਜਾਵੇਗੀ, ਮੈਂ ਗੁੱਤੋਂ ਫੜ੍ਹ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਮੋੜ ਲਿਆਵਾਂਗਾ।”¹

ਇੰਜ ਅਲੀ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵੱਲ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਆਪਣੇ ਪੰਧ ਦਾ ਇਕ ਮਕਸਦ ਇਹ ਵੀ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਾਠਕਾਂ/ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਪੰਧ ਨਾਵਲ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਦਾ ਇਹੋ ਮਕਸਦ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਨਾਵਲ-ਨਿਗਾਰ ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਸਿਰਜ ਕੇ ਪੂਰਬੀ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਤਰਜ਼ੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਵੇਰਵਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਵਡਿਆਉਂਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਜਹਾਲਤ ਦੇ ਹਨੇਰੇ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਵਾਲੀ ਸਭਿਅਕ ਜੀਵਨ-ਸ਼ੈਲੀ ਵਜੋਂ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਸਮਾਜ ਗੁਣਾਂ ਤੇ ਔਗੁਣਾਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਨਾਲ ਬਣਿਆਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਮੁਆਸ਼ਰੇ (ਸਮਾਜ) ਦੇ ਔਗੁਣਾਂ ਕਾਰਨ ਉਹਦੇ ਤੋਂ ਮੂੰਹ ਮੋੜ ਕੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪਲਾਇਨ ਕਰਨਾ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਹੱਲ ਨਹੀਂ। ਜ਼ਰੂਰਤ ਆਪਣੇ ਮੁਆਸ਼ਰੇ 'ਚ ਰਹਿ ਕੇ ਆਪਣੇ ਹਮਸਾਇਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰ ਕੇ, ਮੁਆਸ਼ਰੇ ਨੂੰ ਬੇਹਤਰ ਤੇ ਜੀਉਣ ਲਾਇਕ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਜਾਨਵਰ ਵਿੱਚ ਇਕ ਇਹ ਵੀ ਫਰਕ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਭੋਗਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਭੋਗਣ ਲਾਇਕ ਵੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਪੂਰਬੀ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਤਰਜ਼ੇ-ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਵੇਰਵਿਆਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਨਾਵਲ-ਨਿਗਾਰ ਨੇ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੋ ਵਸੀਲੇ ਬਣਾਏ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ ਅਲੀ ਤੇ ਤਾਜ ਦੀਆਂ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਸਮੇਂ ਹੋਏ ਆਪਸੀ ਸੰਵਾਦ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਅਲੀ ਦੇ ਪੰਜ ਦੋਸਤ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਲੀ 'ਪੰਜ ਪਿਆਰੇ'² ਕਹਿੰਦਾ, ਨਾਲ ਸਜਾਈਆਂ ਮਹਿਫ਼ਲਾਂ 'ਚ ਹੋਈ ਗੁਫ਼ਤਗੂ।

ਲੰਦਨ ਵਿੱਚ ਕੁਈਨਜ਼ਵੇਅ ਲੇਨ 'ਚ ਬੀਜ਼ਵਾਇਰ ਰੋਡ 'ਤੇ ਹਾਇਡ ਪਾਰਕ ਕੋਲ ਸਥਿਤ 'ਕੁਈਨਜ਼ਬਰੋ' ਹੋਟਲ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਬਣ ਰਹੇ ਮਿਸ਼ਰਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਮੂੰਹ-ਬੋਲਦੀ ਤਸਵੀਰ ਹੈ। ਹੋਟਲ ਦੀ ਰਿਸੈਪਸ਼ਨ 'ਤੇ ਬੈਠੀਆਂ ਈਰਾਨੀ ਕੁੜੀਆਂ ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ “ਮਾਂ ਨਿੱਕਿਆਂ ਹੁੰਦਿਆਂ ਮਰ ਗਈ। ਪਿਉ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਕੈਦ ਵਿੱਚ ਏ। ਭਰਾ ਫ਼ਾਇਰਿੰਗ ਸੁਕਾਐਡ ਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਛਾਨਣੀ ਕਰ ਛੱਡਿਆ।”³ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਆਲੀਆ ਭੱਜੀ-ਟੁੱਟੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲੀ, ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਮੈਡੀਸਨ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਰਹੀ ਤੇ ਰੋਟੀ ਪਾਣੀ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਇਸ ਹੋਟਲ ਵਿੱਚ ਰਿਸੈਪਸ਼ਨਿਸਟ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀ। ਹੋਟਲ ਦਾ ਮੈਨੇਜਰ ਅੰਗਰੇਜ਼, ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਆਰਮੀ ਦਾ ਸਾਬਕਾ ਸਾਰਜੈਂਟ, ਡੱਚ ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਮੈਨੇਜਰ ਤੇ ਉਸਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਬੀਵੀ ਹੀ ਹੋਟਲ ਦੇ ਪੱਕੇ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਾਕੀ ਸਾਰਾ ਅਮਲਾ ਪਾਰਟ ਟਾਇਮ ਕਾਮਿਆਂ ਦਾ ਹੈ। ਮਾਇਕਲ ਇਤਾਲਵੀ, ਟੀਨਾ ਆਸਟਰੇਲੀਅਨ, ਹਸਨ ਤੇ ਨਾਸਰ ਮਿਸਰੀ ਤੇ ਇਕ ਪਤਲੀ ਜਿਹੀ ਹਿਸਪਾਨਵੀ ਕੁੜੀ। ਇਹਨਾਂ ਸਭਨਾਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸਿੱਖ,

ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ, ਜਿਹੜਾ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਹੋਰ ਚਾਰ ਹੋਟਲਾਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਵੀ ਹੈ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਮਾਲਕ ਅਧੀਨ ਨੌਕਰ ਰਖਾ ਕੇ ਅਤੇ ਹੋਟਲ ਦਾ ਘਰੇਲੂ ਕਿਸਮ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਸਿਰਜ ਕੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਇਹ ਸੁਨੇਹਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਜੱਟ ਮਾਲਕ ਇੰਨਾ ਬੇਪਰਵਾਹ ਕਿ ਹਫ਼ਤੇ 'ਚ ਇਕ ਵਾਰ ਹੋਟਲ ਆਉਂਦਾ, ਉਹ ਵੀ ਅੱਧੇ-ਪੌਣੇ ਘੰਟੇ ਲਈ। ਨਾ ਤਾਂ ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਰਗਾ ਲਾਲਚੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਜ਼ਾਲਮ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਮਕਸਦ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਕਈ ਸਤਰਾਂ ਨਾਵਲ 'ਚੋਂ ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਵੇਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪੱਛਮੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚਲੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਰਹਿਤ ਮਸ਼ੀਨੀ ਤਰਜ਼ੇ-ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਾਲੀ ਪਹੁੰਚ ਨੂੰ ਨਾ ਅਪਣਾਉਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਇਸ ਹੋਟਲ ਦਾ ਇਸਤਕਬਾਲੀਆ (ਰਿਸੈਪਸ਼ਨ) ਮੁਸਾਫ਼ਰਾਂ ਦੇ ਪੈਗਾਮ ਪਰਚੀ 'ਤੇ ਨੋਟ ਕਰਕੇ ਕਮਰੇ ਦੇ ਨੰਬਰ ਵਾਲੇ ਬਕਸੇ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦਾ ਸਗੋਂ ਆਲੀਆ ਅਲੀ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਪੈਗਾਮ ਆਪ ਸੁਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਅਲੀ ਵੱਲੋਂ ਮਿਲੇ ਪਿਆਰ, ਖਲੂਸ ਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ੇਅਰਾਂ ਦੇ ਬਦਲੇ ਕਾਫ਼ੀ ਉਹਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਭੇਜਦੀ ਹੈ। ਆਲੀਆ ਨਾਲ ਅਲੀ ਦੀ ਸਾਂਝ ਦਾ ਅਧਾਰ ਫ਼ਾਰਸੀ ਜ਼ਬਾਨ ਹੈ। ਹੋਟਲ ਵਿਖੇ ਪਹਿਲੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਸਮੇਂ ਜਦੋਂ ਆਲੀਆ ਸੋਫ਼ੀਆ ਨਾਲ ਅਲੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਕੱਦ-ਕਾਠ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿੱਚ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਅਲੀ ਆਲੀਆ ਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜੀ ਗਿਟਮਿਟ ਤੂੰ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਹਦਾ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਅਲੀ ਨੇ ਗ੍ਰੈਜੂਏਸ਼ਨ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਆਲੀਆ ਨੂੰ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ੇਅਰ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਤਾਜ ਦੀ ਤਬੀਅਤ ਨਾਸਾਜ਼ ਹੋਣ ਮੌਕੇ ਆਲੀਆ ਖ਼ੁਦ ਤਾਜ ਦੀ ਤਿਮਾਰਦਾਰੀ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਅਲੀ ਆਲੀਆ ਨੂੰ 'ਛੋਟੀ ਪਿਆਰੀ ਭੈਣ'⁴ ਬੁਲਾਉਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਮਾਈਕਲ ਜਿਹੜਾ ਕਦੀ ਕਦੀ ਅਲੀ ਨੂੰ ਕਮਰੇ 'ਚ ਕਾਫ਼ੀ ਦੇਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਟਲੀ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਉਹਨੂੰ ਹੋਟਲ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਸ਼ਤਾ ਬਨਾਉਣਾ, ਭਾਂਡੇ ਮਾਂਜਣਾ ਤੇ ਉਹਦੀ ਫਟੀ ਪੁਰਾਣੀ ਜ਼ੀਨ, ਮੈਲੀ ਜੈਕਟ, ਵਧੀ ਦਾਹੜੀ ਤੇ ਉਧੜੇ ਬੂਟ ਜੋ ਕੁਝ ਬੋਲਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਉਹਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਨਾਲ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੇ। ਜਦੋਂ ਗੱਲਾਂ ਖੁੱਲ੍ਹਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਅਲੀ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਟਲੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਸੰਗਤਰਾਸ਼ ਹੈ। ਹੁਣ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਿੱਖਣ ਤੇ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦਾ ਪਹੀਆ ਗੇੜਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰਨ ਨੌਕਰੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਲੀ ਪੰਜਾਬੀ (ਮੁਸਲਿਮ ਜੱਟ) ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਈਕਲ ਆਪਣੀ ਹੈਸੀਅਤ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਛੋਟਾ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਆਲੀਆ ਅਲੀ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ-ਪਹਿਲ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਕੰਮ ਵੀ ਮਿਲ ਜਾਣ ਤਾਂ ਗਨੀਮਤ ਹੈ।

ਇੰਞ ਹੋਟਲ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਾਰੇ ਕੱਚੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਮਜ਼ਬੂਰਨ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਬਸਤੀਆਂ ਦੇ ਬਸਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਉਪਰ ਕਦੇ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਨੇ ਰਾਜ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਗੋਰਿਆਂ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦੇ ਸਤਾਏ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅੱਡੇ ਵਜੋਂ ਇਸ ਹੋਟਲ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਨਾਵਲ ਨਿਗਾਰ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਕਈ ਵਾਰ ਵਰਤਦਾ ਹੈ:

“ਮੈਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਨਫ਼ਰਤ ਏ।... ਤਾਜ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ।

ਆਲੀਆ ਬੋਲੀ। “ਮੈਂ ਏਥੇ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਨਾਲ ਰਹਿ ਰਹੀ ਆਂ।”

“ਕੁਝ ਕੁਝ ਮੈਂ ਵੀ।” ਅਲੀ ਹੱਸ ਕੇ ਬਾਂਹ ਖੜ੍ਹੀ ਕਰਕੇ ਕਿਹਾ।”⁵

ਸੋਨੇ ਦੀ ਚਿੜੀ (ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ) ਨੂੰ ਲੁੱਟਣ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਅਮੀਰ ਸਕਾਫ਼ਤ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜਣ ਤੇ ਗ਼ਲਤ ਲੀਹਾਂ ਉਤੇ ਤੋਰਨ ਦੀ ਬਰਤਾਨਵੀਂ ਚਾਲ ਨੂੰ ਅਲੀ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਨਾਵਲਕਾਰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਭੰਡਣ ਦਾ ਕੋਈ ਮੌਕਾ ਹੱਥੋਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਦਿੰਦਾ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਜਿੱਥੇ ਗਿਆ ਉਥੇ

ਆਪਣੀ ਮੱਕਾਰੀ ਨੂੰ ਕਲਮ ਜ਼ਰੀਏ ਅਤੇ ਧਰਮ ਜ਼ਰੀਏ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਸਾਡੇ ਪੂਰਬੀ-ਪਾੜ੍ਹੇ ਪੱਛਮੀ ਇਲਮ ਨੂੰ ਵਡਿਆਉਣ ਲੱਗੇ ਤੇ ਆਪਣੀ ਅਮੀਰ ਸਕਾਫ਼ਤ ਤੋਂ ਏਨਾ ਦੂਰ ਹੋ ਗਏ ਕਿ ਨਵੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਇਸ ਤੋਂ ਨਾਵਾਕਿਫ਼ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਤਾਂ ਚਲਾ ਗਿਆ ਪਰ ਸਾਡੀਆਂ ਨਸਲਾਂ ਨੂੰ ਕਾਲੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਬਣਾ ਗਿਆ। ਸ਼ੁਹਰਤ, ਪੁਜ਼ੀਸ਼ਨ ਅਤੇ ਪੈਸੇ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਨਵੀਂ ਪਨੀਰੀ ਇਖ਼ਲਾਕੀ, ਇਨਸਾਨੀ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਤੋਂ ਕਿੰਨੀ ਵਿਰਵੀ ਹੈ, ਉਹਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਪੰਨਾ ਨੰਬਰ 48 'ਤੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਬੁੱਢੇ ਬਾਪ ਤੇ ਮੈਜਿਸਟਰੇਟ ਪੁੱਤਰ ਵਾਲੀ ਕਥਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਕੇ ਨਾਵਲੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਗਮਗੀਨ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ:

ਇਕ ਗਰੀਬ ਆਦਮੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਪੜ੍ਹ ਲਿਖ ਕੇ ਮੈਜਿਸਟਰੇਟ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਪਿਓ ਪਿੰਡੋਂ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਿਆ ਸਿੱਧਾ ਉਹਦੀ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਜਾ ਵੜਿਆ, ਆਪਣੇ ਮੈਲੇ ਲਿਬੜੇ ਲੀੜੇ ਲੈ ਕੇ। ਸਾਹਬ ਛੇਤੀ ਨਾਲ ਚਪੜਾਸੀ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਕਿ ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਘਰ ਲੈ ਜਾ।... ਸਾਹਬ ਪੁੱਤਰ ਕੋਲ ਖਲੋਤੇ ਕਿਸੇ ਵਕੀਲ ਨੇ ਬਾਬੇ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ। ਅੱਗੋਂ ਸਾਹਬ ਫ਼ਰਮਾਇਆ, ਬਾਬਾ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨੌਕਰ ਏ। ਪਿੰਡੋਂ ਆਇਆ, ਮਿਲਣ ਗਿਲਣ। ਟੁਰੇ ਜਾਂਦੇ ਬਾਬੇ ਸਾਹਬ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਲਈ ਤੇ ਪਰਤ ਕੇ ਵਕੀਲ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਨੌਕਰ ਤੇ ਹੈ ਏ ਪਰ ਮੈਜਿਸਟਰੇਟ ਦੀ ਮਾਂ ਦਾ ਏ... ਤੇ ਅਥਰੂ ਭਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਪਿਉ ਬਨਣ ਦੀ ਥਾਂ ਪਿੰਡ ਪਰਤ ਗਿਆ।⁶

ਨਾਵਲ ਦੇ ਪੰਨਾ ਨੰਬਰ 33 'ਤੇ ਅੰਕਿਤ ਬਿਰਤਾਂਤ ਤਾਜ ਤੇ ਅਲੀ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਵਾਦ ਜ਼ਰੀਏ ਵਤਨ ਤੇ ਪ੍ਰਦੇਸ ਦੀਆਂ ਖੂਬੀਆਂ-ਖ਼ਾਮੀਆਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਤਾਜ ਜਦੋਂ ਮਾਂ ਵੱਲੋਂ ਭੇਜੇ ਗਰਮ ਕੱਪੜਿਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਨੱਕ-ਮੂੰਹ ਵੱਟਦੀ ਹੈ ਪਰ ਅਲੀ ਦੀ ਟੋਪੀ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਅਲੀ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ 'ਬਲੋਚਿਸਤਾਨੀ ਜੈਕਟ'⁷ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਸੁਚੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ "ਟੋਪੀ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੈ ਪਰ ਟੋਪੀ ਪਾਉਣ ਵਾਲਾ ਸਿਰ ਨਾ ਮੰਗ ਲਵੀਂ। ਸਿਰ ਤਾਂ ਅਮਾਨਤ ਹੈ ਵਤਨ ਦੀ ਤੇ ਮੈਂ ਅਮਾਨਤ ਵਿੱਚ ਖਿਆਨਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।"⁸ ਅਲੀ ਤਾਜ ਨੂੰ ਖਿੜਾਉਂਦਿਆਂ ਹਰ ਉਹ ਹੀਲਾ-ਵਸੀਲਾ ਵਰਤਦਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਦੋਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਲਾ ਤਕੱਲੁਫ਼/ਉਪਰਾਪਨ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਤਾਜ ਅਲੀ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਂਦੀ ਕਿ ਇਥੇ ਖ਼ਵਾਤੀਨ (ਔਰਤਾਂ) ਨਾਲ ਨਰਮ ਲਹਿਜੇ ਵਿੱਚ ਗੱਲ ਕਰੀਦੀ ਏ ਤੇ ਟੈਲੀਫੋਨ ਤੇ 'ਹਾਂ' ਨਹੀਂ 'ਹੈਲੋ' ਬੋਲੀਦਾ ਏ, ਤਾਂ ਅਲੀ ਅੰਦਰਲਾ ਜੱਟ ਮੈਦਾਨ ਸੰਭਾਲਦਿਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ: "ਗੁੱਡ ਮੈਨਰਜ਼ ਵਲਾਇਤ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਵਿਕਦੇ ਸਿਰਫ਼। ਮੈਨਰਜ਼ ਸਾਡੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਗਹਿਣਾ। ਮੈਨਰਜ਼ ਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿਖਾਏ ਹੀ ਅਸੀਂ ਹਨ।"⁹ ਤਾਜ ਅਲੀ ਨੂੰ ਪੁੱਛਦੀ ਕਿ ਤੈਨੂੰ ਲੰਦਨ ਸ਼ਹਿਰ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਲੱਗਾ ਤੇ ਅਲੀ ਟਕੋਰ ਲਾਉਂਦਾ, 'ਲੰਦਨ ਟਾਊਨ' ਆਖੋ 'ਸ਼ਹਿਰ' ਨਹੀਂ:

ਵਨ ਫੁੱਟ ਅੱਪ ਐਂਡ ਵਨ ਫੁੱਟ ਡਾਊਨ

ਵਟ ਇਜ਼ ਦੀ ਵੇ ਟੂ ਲੰਡਨ ਟਾਊਨ।¹⁰

ਅਲੀ ਲਈ ਲੰਦਨ ਬਿਲਕੁਲ ਉਵੇਂ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਵੱਡੇ ਨਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਬੰਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਛੋਟੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਵੇਂ ਹੀ ਲੰਦਨ ਬੋਰ, ਗੰਦਾ, ਗਲਾਜ਼ਤ ਭਰਿਆ। ਗੰਦੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ, ਪੁੰਏ ਤੇ ਕਾਲਖ ਨਾਲ ਸਿਆਹ ਹੋਈਆਂ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਲੰਦਨ ਵਿੱਚ ਆਏ ਫ਼ਿਊਲ ਕ੍ਰਾਈਸਿਸ ਨੂੰ ਅਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਹਰ ਹੀਲੇ-ਵਸੀਲੇ 'ਗ੍ਰੇਟ ਬ੍ਰਿਟੇਨ' ਨੂੰ ਸਮਾਲ ਬ੍ਰਿਟੇਨ' ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਜਿਸਦੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਕਦੇ ਸੂਰਜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਡੁੱਬਦਾ, ਹੁਣ ਆਰਥਿਕ ਗਿਰਾਵਟ ਕਾਰਨ ਆਪਣੀਆਂ 'ਇਮਾਰਤਾਂ ਨੂੰ ਕਲੀ'¹¹ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾ ਸਕਦਾ। ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਦੀਵੇ ਬੁਝਾਵਨ ਵਾਲਾ ਹੁਣ ਆਪ ਰਾਤ ਦੇ ਹਨੇਰੇ 'ਚ ਰਹਿ ਰਿਹਾ।

ਅਲੀ ਤਾਜ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨਾਲੋਂ ਉਰਦੂ 'ਚ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਤੌਰ ਕੇ, ਉਹਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਦੀ ਯਾਦ ਤਾਜ਼ਾ ਕਰਵਾਉਂਦਾ। ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਤਾਜ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ, ਪੋਠੋਹਾਰ ਤੇ ਪੋਠੋਹਾਰ ਦੀ ਮਹਿਕਦੀ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਯਾਦ ਤਾਜ਼ਾ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦੀ। ਅਲੀ ਲੰਦਨ ਦੇ ਬੇਇਤਬਾਰੇ-ਜ਼ਾਲਮ ਮੌਸਮ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੌਸਮਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਏਨੇ ਸ਼ਾਇਰਾਨਾ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤਾਜ “ਅਲੀ ਮੈਂ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟੀ ਉਸ ਧੁੱਪ ਦੀ ਨਹਿਰ ਵਿੱਚ ਨਹਾ ਰਹੀ ਹਾਂ। ਹਾਏ ਮੇਰਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ, ਮੇਰਾ ਸੂਰਜ, ਮੇਰੀ ਧੁੱਪ।”¹² ਅਲੀ ਲੋਹਾ ਗਰਮ ਵੇਖ ਕੇ ‘ਹਾਈਡ ਪਾਰਕ’ ਦੇ ਔਗੁਣਾਂ ਦਾ ਅਧਿਆਇ ਖੋਲ੍ਹ ਲੈਂਦਾ। “ਹਾਈਡ ਪਾਰਕ ਪਿਆਰਗਾਹ, ਤਫ਼ਰੀਹਗਾਹ, ਸੈਰਗਾਹ, ਜਲਸਾਗਾਹ ਨਾਲੋਂ ਸ਼ਿਕਾਰਗਾਹ ਵਧੇਰੇ ਹੈ।”¹³ ਸ਼ਿਕਾਰਗਾਹ ਇਹਨਾਂ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿ ਹਾਈਡ ਪਾਰਕ ਦਾ ਮਾਲਕ ਗੋਰਾ ਪਹਿਲਾਂ ਸੱਤ ਸਮੁੰਦਰ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਸਾਡਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਨ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਗੋਰੇ ਕੋਲ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣ ਆ ਰਹੇ ਹਾਂ ਜਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਅਗਲੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਨੂੰ ਭੇਜ ਰਹੇ ਹਾਂ।

ਹਾਈਡ ਪਾਰਕ ਵਿਚਲੀ ਭਾਵੁਕ ਮਿਲਨੀ ਅਲੀ ਤੇ ਤਾਜ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਅਲੀ ਮਜ਼ਾਕ ਨਾਲ ਤਾਜ ਨੂੰ ਹਜ਼ਰਤ ਅਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨਾਲ ਦੱਸਦਾ ਕਿ “ਜਾਹਲ ਨੂੰ ਆਲਮ ਦੀ ਕੁਰਸੀ ਲੱਭ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕਿਆਮਤ ਨੇੜੇ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।”¹⁴ ਤਾਜ ਅਲੀ ਦੇ ਹੋਰ ਨੇੜੇ ਢੁਕ ਕੇ, ਉਹਦੀ ਬਾਂਹ ਘੁੱਟ ਕੇ ਫੜਦਿਆਂ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ “ਭਾਵੇਂ ਹੁਣੇ ਆ ਜਾਵੇ”¹⁵, ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਅਲੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਕਸਦ ਦੇ ਅਤਿ ਨਜ਼ਦੀਕ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਤਾਜ ਨੂੰ ‘ਦਿਆਰੇ ਗ਼ੈਰ ਵਿੱਚ ਹਰਾਮ ਮੌਤ’¹⁶ ਨਾ ਮਰਨ ਤੇ ਵਤਨ ਵਾਪਸ ਪਰਤ ਕੇ ਆਪਣੀ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਮਿੱਟੀ 'ਚ ਤਸੱਲੀ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਮੌਤ ਮਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਸਮਝਾਉਣ 'ਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਜਾਂਦਾ।

ਹਾਈਡ ਪਾਰਕ ਦੀ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਿਸਥਾਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਨਾਵਲਕਾਰ ਤਲਾਬ ਵਿੱਚ ਮੱਛੀਆਂ ਨੂੰ ਤੇ ਤਲਾਬ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਬੈਠੇ ਕਬੂਤਰਾਂ ਨੂੰ ਹਬਸ਼ਣ (ਕਾਲੀ ਅਫ਼ਰੀਕਨ ਔਰਤ) ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਦਾਣੇ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਮਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਦੁਜੈਲੀ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਹੰਢਾਉਂਦੇ ਕਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਰਦ ਦੀ ਗੱਲ ਨਾਵਲਕਾਰ ਤਾਜ ਵੱਲੋਂ ਕਰਵਾਉਂਦਾ। ਗੋਰਿਆਂ ਤੋਂ ਮਿਲ ਰਹੀ ਨਫ਼ਰਤ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਜ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਮਕਸਦ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਏਸ਼ੀਆ ਮੂਲ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵੀ ਕਾਲਿਆਂ ਵਰਗੀ ਹੀ ਹੈ। ਸਗੋਂ ਏਸ਼ੀਆ ਮੂਲ ਦੇ ਲੋਕ ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਉਹ ਤਾਂ ਤੀਜੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਹਨ। ਅਫ਼ਰੀਕਨ ਤੇ ਏਸ਼ੀਅਨ ਮੁਲਕਾਂ ਦੇ ਆਕਾ (ਮਾਲਕ) ਰਹਿ ਚੁੱਕੇ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਦੇ ਮੂਲ ਨਾਗਰਿਕ ਪੌਂਡ ਕਮਾ ਕੇ ਪਿੱਛੇ ਭੇਜਣ ਵਾਲੇ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਫ਼ਰਤ ਦੀ ਨਿਗਾਹ ਨਾਲ ਵੇਖਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਇਹੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ ‘ਹਿੰਦੋਸਤਾਨੀ ਤੇ ਕੁੱਤੇ’¹⁷ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਉਵੇਂ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ‘ਕਾਲੇ ਤੇ ਕੁੱਤੇ’¹⁸ ਦੇ ਦਾਖ਼ਲੇ ਉਤੇ ਇਹਨਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਹੀ ਪਾਬੰਦੀ ਲਗਾਈ ਸੀ। ਇਹ ਸਮੁੱਚੀ ਸਥਿਤੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਕੋਹਜ਼ ਨੂੰ ਨੰਗਿਆਂ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਭਰਪੂਰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਤਾਜ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੁਲਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਗੋਰਾ ਮੁਹੱਜਬ (ਸਭਿਅਕ) ਤੇ ਜੁਲਮ ਸਹਿਣ ਵਾਲਾ ਗ਼ੈਰ ਮੁਹੱਜਬ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਨਾਵਲਕਾਰ ਪੈਸੇ, ਨਿੱਜੀ ਜਾਇਦਾਦ ਤੇ ਚੰਗੇਰੇ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਖ਼ਾਤਿਰ ਪਰਵਾਸ ਦੀ ਚੋਣ ਨੂੰ ਨਕਾਰਦਾ ਹੋਇਆ ਅਜਿਹੇ ਇਲਮ, ਸਾਇੰਸ ਤੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਨਕਾਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਆਜ਼ਾਦ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਗ਼ੁਲਾਮ ਬਣਾ ਦਵੇ, ਅੱਵਲ ਦਰਜੇ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਨੂੰ ਦੂਸਰੇ ਤੇ ਤੀਜੇ ਦਰਜੇ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰੀ ਬਣਾ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਰਹੀ ਹੋਵੇ।

ਪੱਛਮੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚਲੀ ਗਿਰਾਵਟ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਨਾਵਲ-ਨਿਗਾਰ ਅਲੀ ਦੇ ਦੋਸਤਾਂ ਵੱਲੋਂ ਐਤਵਾਰ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟ ਵਿੱਚ ਖਾਣਾ-ਖਾਣ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ। ਰੋਟੀ ਖਾਂਦਿਆਂ ਇਕ ਖਿੱਲਰੇ ਵਾਲਾਂ ਤੇ ਮੈਲੇ ਜਿਹੇ ਸਕਰਟ ਬਲਾਊਜ਼ ਵਿੱਚ ਇਕ ਗੋਰੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਟੇਬਲ ਉਤੇ

ਆ ਬੈਠਦੀ ਹੈ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਇਜਾਜ਼ਤ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰੋਟੀ ਖਾ ਕੇ ਅਲੀ ਅੱਗੇ ਪਿਆ ਕੋਕ ਦਾ ਗਲਾਸ ਵੀ ਖਾਲੀ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਕੋਈ ਬੋਲੇ ਸਲਾਮਤ ਵੱਲ ਵੇਖ ਕੇ ਬੋਲਦੀ ਹੈ, “ਮੁਸਲਿਓ! ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਰੋਟੀ ਦੇ ਪੈਸੇ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦੀ, ਪਰ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਹਦੀ ਅਦਾਇਗੀ ਜਿਨਸ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿੱਚ ਕਰ ਸਕਦੀ ਆਂ।”¹⁹

ਨਾਵਲ ਵਿਚਲੀ ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਇਹ ਕਿ ਪੂਰਬੀ ਲੋਕ ਜਾਹਲ ਤੇ ਅਸੱਭਿਅਕ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਹ ਗੱਲ ਇਥੋਂ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅਲੀ ਤੇ ਉਹਦੇ ਦੋਸਤ ਇਸ ਅਜਨਬੀ ਔਰਤ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿੱਚ ਖੁਦ ਘਬਰਾਏ ਹੋਏ ਤੇ ਸ਼ਰਮ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਦਿਖਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਇਕ ਔਰਤ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸ ਬੇਸ਼ਰਮੀ ਨਾਲ ਇਕ ਵੇਲੇ ਦੀ ਰੋਟੀ ਬਦਲੇ ਆਪਣਾ ਜਿਸਮ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਪਹਿਲੂ ਇਹ ਕਿ ਪੱਛਮੀ ਜੀਵਨ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਗਿਰਾਵਟ ਦੀ ਇਸ ਸਤਹ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਪੇਟ ਦੀ ਅੱਗ ਬੁਝਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣੀ ਅਜਮਤ ਬੇਸ਼ਰਮੀ ਨਾਲ ਵੇਚਣ 'ਚ ਕੋਈ ਗੁਰੇਜ਼ ਨਹੀਂ।

ਮਿਸ! ਇਟ ਇਜ਼ ਆਲ ਰਾਈਟ! ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਾਡਾ ਮਹਿਮਾਨ ਸਮਝੋ। ਜਿਹੜਾ ਤੁਸਾਂ ਖਾਣਾ ਖਾਧਾ ਉਹ ਸਾਡੇ ਵੱਲੋਂ ਸੀ।²⁰

ਬੇਸ਼ਰਮੀ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਪਾਰ ਕਰਦੀ ਉਹ ਔਰਤ ਇਖਲਾਕੀ ਗਿਰਾਵਟ ਦੀ ਨਵੀਂ ਸਿਖਰ ਉਦੋਂ ਛੋਂਹਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਅਲੀ ਕੋਲੋਂ ਸਿਗਰਟ ਦੀ ਡੱਬੀ ਅਤੇ 10 ਡਾਲਰ ਹੋਰ ਮੰਗ ਕੇ ਬੇਹਯਾਈ ਨਾਲ ਤੁਰਦੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਅਲੀ ਗ਼ਰੀਬ ਮੁਲਕ ਦਾ ਬਸ਼ਿੰਦਾ, ਅਮੀਰ ਮੁਲਕ ਦੀ ਅਜਮਤ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ 'ਚ ਮਾਣ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਵਹਿਦ ਪੱਛਮੀ ਮੁਆਸ਼ਰੇ ਦਾ ਇਹ ਕੌੜਾ ਸੱਚ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ:

ਭਾਅ ਜੀ! ਇਸ ਮੁਆਸ਼ਰੇ 'ਚ ਰੋਟੀ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਹਕੀਕਤ ਏ। ਪੁੱਤਰ ਧੀ, ਮਾਂ ਪਿਉ ਬਾਅਦ ਦੀਆਂ ਗ਼ੈਰ ਅਹਿਮ ਸ਼ੈਆਂ।²¹

ਇਹ ਉਹ ਸਮਾਜ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਪੁੱਤਰ ਧੀ ਜਵਾਨ ਹੋ ਕੇ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ ਚੁਣ ਕੇ ਉਡਾਰੀ ਮਾਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮਾਂ ਪਿਉ ਬੁੱਢੇ ਹੋ ਕੇ ਸਰਕਾਰੀ ਪੈਨਸ਼ਨ 'ਤੇ ਯਤੀਮ ਖ਼ਾਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੱਲਮ ਕੱਲੇ ਡੰਗ ਟਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਮਾਂ-ਪੁੱਤਰ, ਪਿਉ ਧੀ ਕਦੇ ਕਿਤੇ ਕ੍ਰਿਸਮਿਸ ਤੇ ਮਿਲ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਹਦੇ ਉਲਟ ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ-ਸ਼ੈਲੀ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਬੇਤਕੱਲਫੀ ਵਾਲੀ, ਬਿਨਾਂ ਬੂਹਾ ਖੜਕਾਏ ਕਿਸੇ ਦੇ ਮਹਿਮਾਨ ਬਣ ਕੇ ਉਹਦੇ ਘਰ ਜਾ ਵੜਣ, ਅੱਠ ਦੱਸ ਦਿਨ ਮੇਜ਼ਬਾਨ ਦੇ ਘਰ ਮੌਜਾਂ ਮਾਨਣ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਹੱਕ ਸਮਝਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਣਵੰਡਿਆ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਗ਼ਰੀਬ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹਦੇ ਬਸ਼ਿੰਦੇ ਗ਼ਰੀਬ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਦਿਲ ਦੇ ਅਮੀਰ, ਦੂਜੇ ਖ਼ਾਤਰ ਆਪਣਾ ਆਪਾ ਵਾਰਣ ਲਈ ਹਰਦਮ ਤਿਆਰ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸੱਚਿਆਂ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਲਈ ਨਾਵਲਕਾਰ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟ ਵਿੱਚ ਬਿੱਲ ਦੇਣ ਸਮੇਂ ਅਲੀ ਦੇ ਯਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਝਗੜਦਿਆਂ ਦਿਖਾਉਣ ਦਾ ਮਨਜ਼ਰ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ।

ਤਾਜ ਨਾਲ ਹੋਟਲ ਦੀ ਬਾਰ ਵਿੱਚ ਬੈਠਿਆਂ ਅਲੀ ਆਸਟਰੇਲੀਅਨ ਬਾਰ ਟੈਂਡਰ ਟੀਨਾ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਇੱਜ਼ਤ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਆਉਂਦਿਆਂ ਤਾਜ ਲਈ ਕੋਕ ਤੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਵਿਸਕੀ ਦਾ ਆਰਡਰ ਕਰਦਿਆਂ ਟੀਨਾ ਨੂੰ ਵੀ ਆਫ਼ਰ ਕਰਦਾ ਕਿ ਉਹ ਮਰਜ਼ੀ ਦੀ ਡਰਿੰਕ ਅਲੀ ਵੱਲੋਂ ਲੈ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਸਿਗਰਟ ਸੁਲਘਾਉਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਟੀਨਾ ਨੂੰ ਸਿਗਰਟ ਆਫ਼ਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਇਕ ਸਭਿਅਕ ਪੰਜਾਬੀ ਵਜੋਂ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਤਾਜ ਅਲੀ ਦੇ ਇਸ ਵਿਵਹਾਰ ਤੋਂ ਤਿਲਮਿਲਾਈ ਅਲੀ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਵੱਡੇ ਦਿਲ ਵਾਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਵੇਖਦੀ ਸਗੋਂ ਅਲੀ ਵੱਲੋਂ ਪਾਏ ਪੰਜਾਬੀ ਕੁੜਤੇ, ਚਾਦਰੇ, ਤਿੱਲੇ ਵਾਲੀ ਜੁੱਤੀ ਤੇ ਮੋਢੇ ਉਤੇ ਰੱਖੇ ਸਫ਼ੈਦ ਪੁੱਸੇ ਕਰਕੇ ਪੇਂਡੂ ਵਜੋਂ ਵੇਖਦੀ ਹੋਈ ਸੁਚੇਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ “ਤੇਰੀ ਇਸ ਖੁਸ਼-ਲਿਬਾਸੀ

ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਕਾਰਨ ਹੋਟਲ ਵਾਲਿਆਂ ਤੈਨੂੰ ਬਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢ ਦੇਣਾ।”²² ਇਸ ਮੌਕੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲ-ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਮਕਸਦ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਖੂਬਸੂਰਤ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ, ਅਲੀ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਕਹਾਉਂਦਾ ਕਿ “ਬੀਬੀ ਇਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਕੋਈ ਫ਼ਾਈਵ ਸਟਾਰ ਹੋਟਲ ਨਹੀਂ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਦਾਖ਼ਲੇ ਦੀ ਸੂਰਤ ਯੂਰਪੀਅਨ ਲਿਬਾਸ ਹੋਵੇ, ਇਹ ਲੰਦਨ ਦਾ ਹੋਟਲ ਏ, ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ।”²³ ਤਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵੰਡ ਵੇਲੇ ਦੀਆਂ ਤਲਖੀਆਂ ਤੁਰਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੇ ਹਿੰਦ-ਪਾਕਿ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਜਿਹੜਾ ਨਫ਼ਰਤ ਵਾਲਾ ਮਾਹੌਲ ਹਿੰਦ-ਪਾਕਿ ਵਿੱਚ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਵਿੱਚ ਹੁਣ ਤੱਕ ਕਾਮਯਾਬ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਉਹਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਉਲਟ ਵਿਚੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦ-ਪਾਕਿ ਦੇ ਲੋਕ ਵਿਛੜੇ ਭਰਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਮਿਲ-ਜੁਲ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮੁਲਕ ਵਿਚਲੀ ਗਲਤੀ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਪਨਪ ਰਿਹਾ ਨਵਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਹਮਸਾਇਗੀ ਭਰਿਆ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਕਾਫ਼ਤੀ ਪਹਿਰਾਵੇ ਨੂੰ ਘਟੀਆ ਸਮਝਣ ਵਾਲੀ ਸਾਡੀ ਨੌਜਵਾਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਫ਼ੈਸ਼ਨ ਦੀ ਦੌੜ ਵਿੱਚ ਭੁੱਲ ਹੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕੀ ਕੁਝ ਪਹਿਨ ਰਹੀ ਹੈ। ਕੁੜੀਆਂ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੀ ਦਿੱਖ ਵਾਲੇ ਪਹਿਰਾਵੇ ਤੇ ਮੁੰਡੇ ਕੁੜੀਆਂ ਵਾਲੀ। ਉਚੇ ਤਬਕੇ ਵਾਲੀ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਔਰਤ ਤੇ ਤਵਾਇਫ਼ ਵਿੱਚ ਫ਼ਰਕ ਕਰਨਾ ਔਖਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅੱਪਰ ਕਲਾਸ ਵਿੱਚ ਵੜਣ ਦੀ ਦੌੜ ਵਿੱਚ ਔਰਤ ਫ਼ੈਸ਼ਨ ਮਸ਼ੀਨ, ਸੈਕਸ ਮਸ਼ੀਨ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। ਔਰਤ ਸ਼ੈਅ ਬਣ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਹਨੂੰ ਖ਼ਰੀਦਿਆ ਵੇਚਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਪੂਰਬੀ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਤਰਜ਼ੇ-ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਵੇਰਵਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪੱਛਮ ਦੀ ਬੁਰਾਈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਚੰਗਿਆਈ ਵੀ ਨਾਵਲੀ-ਬਿਰਤਾਂਤ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਅਤੇ ਉਹਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲੀ ਲੋਕਾਈ ਦੀ ਦਿਆਨਤਦਾਰੀ, ਬਾਦਸ਼ਾਹਤ ਤੇ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਦਾ ਨਾਲੇ-ਨਾਲ ਚੱਲਣਾ, ਸੰਵਿਧਾਨ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਏਨੇ ਹਕੂਕ ਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇਣਾ ਕਿ ਦਿਖਾਵਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵੱਡੇ ਸੰਵਿਧਾਨਾਂ ਵਾਲੇ ਮੁਲਕ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਹੋ ਜਾਣ। ਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਮੰਨਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇੰਗਲਿਸ਼ਤਾਨ ਦਾ ਅੰਡਰ ਗਰਾਊਂਡ ਰੇਲਵੇ ਨੈੱਟਵਰਕ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਨੰਬਰ ਇਕ ਹੈ। ਪਰ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਅਲੀ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਨੂੰ ਨੰਬਰ ਇਕ ਕਹਿੰਦਾ। “ਖੁੱਲੀਆਂ, ਖੂਬਸੂਰਤ, ਜਦੀਦ ਅਸਾਇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ, ਆਹਲਾ ਤੇ ਪਿੰਡੇ ਪਿੰਡ ਜਾਂਦੀਆਂ।”²⁴ ਨਾਵਲ ਵਿਚਲੀ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਾ ਅਸਲ ਮਕਸਦ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਮੁਲਕ ਅੰਦਰਲੀ ਕਰੱਪਸ਼ਨ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣਾ ਹੈ। “ਬੋੜੀਆਂ ਤੇ ਟੁੱਟੀਆਂ ਭੱਜੀਆਂ, ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਤੇ ਠੇਕੇਦਾਰਾਂ ਦੀ ਮੇਹਰਬਾਨੀ ਨਾਲ ਪਲ-ਪਲ ਬਣਦੀਆਂ, ਉਧੜੀਆਂ, ਟੁੱਟਦੀਆਂ ਸੜਕਾਂ... ਗਰੀਬ ਮੁਲਕ ਦੀਆਂ ਗਰੀਬ ਸੜਕਾਂ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਭਾਵੇਂ ਆਪ ਗਰੀਬ ਸਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਨਾਉਣ ਵਾਲੇ ਠੇਕੇਦਾਰ ਤੇ ਅਫ਼ਸਰ ਪਲ ਪਲ ਅਮੀਰ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ।”²⁵

ਨਾਵਲਕਾਰ ਜਦੋਂ ਅਲੀ ਤੇ ਉਹਦੇ ਯਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਹੋਟਲ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ‘ਪਾਸਪੋਰਟ’ ਵਿਸਕੀ ਪੀਣ ਤੇ ਮਹਿਫ਼ਲ ਸਜਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਿਸੇ ਨਾਇਟ ਕਲੱਬ ਵਿੱਚ ਅਯਾਸ਼ੀ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਜ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਤਾਂ ਪੱਛਮੀ ਮੁਆਸ਼ਰੇ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਕੋਹਜ ਪਾਠਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਲੀ ਤਾਜ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਕਿ “ਨੰਗੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਸਪੋਟ ਲਾਇਟ ਵਿੱਚ ਵੇਖਣਾ ਮੇਰੇ ਲਈ ਨਜ਼ਾਰਾ ਨਹੀਂ।”²⁶ ਪੱਛਮੀ ਸਭਿਅਤਾ ਨੇ ਇਸ ਧੰਦੇ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਸਭਿਅਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਿੰਦਿਆਂ ‘ਆਰਟਿਸਟ ਵੱਲੋਂ ਫ਼ਨ ਦਾ ਮੁਜ਼ਾਹਰਾ’ ਕਰਨ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਪਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਔਰਤਾਂ ਤਵਾਇਫ਼ਾਂ ਹੀ, “ਰਕਸ ਦੇ ਫ਼ਨ ਦੀਆਂ ਕਾਰੀਗਰ”²⁷, ਸਪੋਟ ਲਾਇਟ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਜਿਸਮ ਦਾ ਮੁਜ਼ਾਹਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ, ਮਜ਼ਲੂਮ ਆਰਟਿਸਟ ਔਰਤਾਂ।

1. ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਅਹਿਸਨ ਰੰਧਾਵਾ, ਪੰਧ, ਕੁਕਨੁਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਜਲੰਧਰ, 2001, ਪੰਨਾ 9.
2. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 73.
3. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 42.
4. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 62.
5. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 41.
6. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 48.
7. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 25.
8. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 25.
9. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 28.
10. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 28.
11. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 28.
12. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 32.
13. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 33.
14. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 35.
15. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 35.
16. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 35.
17. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 35.
18. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 35.
19. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 58.
20. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 58.
21. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 59.
22. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 79.
23. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 79.
24. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 61.
25. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 61.
26. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 94.
27. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 94.

ਐਮ.ਏ. (ਪੰਜਾਬੀ) ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ

ਪੇਪਰ ਪੰਜਵਾਂ

ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ

ਪਾਠ ਨੰਬਰ : 2.4

ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਅਹਿਸਨ ਰੰਧਾਵਾ : ਜੀਵਨ, ਰਚਨਾ, ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਤੇ ਸਥਾਨ

ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਅਹਿਸਨ ਰੰਧਾਵਾ ਕਿਸੇ ਤੁਆਰਫ਼ ਦਾ ਮੁਥਾਜ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਇਕ ਉੱਘਾ ਸ਼ਾਇਰ ਵੀ ਹੈ, ਮਕਬੂਲ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਵੀ ਅਤੇ ਸਥਾਪਤ ਨਾਵਲਕਾਰ ਵੀ। ਚਿੰਤਕ, ਆਲੋਚਕ, ਅਧਿਆਪਕ, ਪਾਠਕ ਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਉਸਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਬਾਬਾ ਬੋਹੜ, ਪਿਤਾਮਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਪਿੜ ਦਾ ਸ਼ਾਹ ਸਵਾਰ¹, ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ² ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸਿੱਖ³ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

ਜੀਵਨ : ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਅਹਿਸਨ ਰੰਧਾਵਾ ਦਾ ਜਨਮ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਹੁਸੈਨਪੁਰਾ ਵਿਖੇ 27 ਜੁਲਾਈ 1935 ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਚੌਧਰੀ ਸਰਫ਼ਰਾਜ਼ ਖ਼ਾਂ ਰੰਧਾਵਾ ਬਤੌਰ ਪੁਲਿਸ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਚੜ੍ਹਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਨੌਕਰੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਪੰਜਾਬ, ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਦੇ ਲੇਖੇ ਲਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਅਹਿਸਨ ਰੰਧਾਵਾ ਦੀ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਇਕਬਾਲ ਬੇਗਮ ਸੀ। ਰੰਧਾਵੇ ਦਾ ਜੱਦੀ ਪਿੰਡ ਕਿਆਮਪੁਰ (ਦੁਆਬਾ ਨਾਵਲ ਦੇ ਨਾਇਕ ਲੱਖੀ ਦਾ ਪਿੰਡ), ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਮੌਜੂਦਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਨਾਰੋਵਾਲ ਵਿੱਚ ਰਾਵੀ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਮੁਢਲੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਮਿਸ਼ਨ ਸਕੂਲ ਨਾਰੋਵਾਲ ਤੋਂ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ, ਜਿਥੇ ਉਸਨੇ ਸਕੂਲ ਦੇ ਰਸਾਲੇ ਦਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਐਡੀਟਰ ਬਣਨ ਲਈ ਕਰਵਾਏ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿੱਚ ਅਲਾਮਾ ਇਕਬਾਲ ਦੀ ਨਜ਼ਮ ਦੇ ਇਕ ਮਿਸਰੇ (ਵਾਕ) ‘ਮੌਲਵੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੁਨਾਤਾ ਹੂੰ ਕਹਾਣੀ’ ਨੂੰ ਅਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਪੈਰੋਡੀ ਲਿਖੀ। ਸਿਆਲਕੋਟ ‘ਮਰੇ ਕਾਲਜ’ ਤੋਂ ਰੰਧਾਵੇ ਨੇ ਗਰੈਜੂਏਸ਼ਨ ਕੀਤੀ। ਉਚੇਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਉਹ ‘ਲਾਅ ਕਾਲਜ’ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ 1958 ਈ. ’ਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਇਆ। ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਉਹਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ‘ਇਮਰੋਜ਼’ (ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਾਲਾ ਮਿਆਰੀ ਅਖ਼ਬਾਰ) ਅਤੇ ‘ਲੈਲੋਨਿਹਾਰ’ (ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਾਲਾ ਮੈਗਜ਼ਿਨ) ਵਿੱਚ ਛਪਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਭਾਵੇਂ ਰੰਧਾਵਾ ਆਪਣੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਉਰਦੂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲਿਖਦਾ ਸੀ ਪਰ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਬਾਰੇ ਉਹ ਆਪ ਇੰਝ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ:

ਇਕ ਦਿਨ ਮੁਨੀਰ ਨਿਆਜ਼ੀ ਕੋਲ ਬੈਠਿਆਂ ਉਸਨੂੰ ‘ਅੰਗੂਰ ਦੀ ਬੇਟੀ’ (ਸ਼ਰਾਬ) ਦੀ ਤਲਬ ਹੋਈ। ਪਰ ਉਹ ਵੇਲਾ ਅਜਿਹਾ ਸੀ ਪਈ ਮੁਨੀਰ ਨਿਆਜ਼ੀ ਕੋਲ ਪੈਸੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਖਿਆ : “ਤੂੰ ਆਪਣੀ ਕੋਈ ਕਹਾਣੀ ਕਿਸੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਛਾਪਣ ਲਈ ਵੇਚ ਦੇ... ਇੰਜ ਕੁਝ ਪੈਸੇ ਮਿਲ ਜਾਣਗੇ।” ਅਸੀਂ ਰੋਜ਼ਵਾਰ ‘ਅਹਿਸਾਨ’ ਦੇ ਐਡੀਟਰ ਕੋਲ ਚਲੇ ਗਏ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਤੇ ਅੱਗੋਂ ਉਸ ਆਖਿਆ : “ਮੈਨੂੰ ਉਰਦੂ ਨਹੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਲੋੜ ਏ।” ਮੁਨੀਰ ਨਿਆਜ਼ੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਖਿਆ : “ਤੂੰ ਹੁਣੇ ਏਹਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਦੇ।” ਮੈਂ ਉਥੇ ਬੈਠਿਆਂ ਅਪਨੀ ਇਕ ਉਰਦੂ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਤਰਜਮਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਇੰਜ ਮੇਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖਣ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੱਝ ਗਿਆ।⁴

1964 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ LLB ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰੰਧਾਵੇ ਨੇ ਐਗਰੀਕਲਚਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਫੈਸਲ ਆਬਾਦ ਵਿੱਚ ‘ਲਾਅ ਅਫ਼ਸਰ’ ਵਜੋਂ ਨੌਕਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਉਹਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਵਲ ‘ਦੀਵਾ ਤੇ ਦਰਿਆ’ 1961 ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਪਹਿਲੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ‘ਰੰਨ, ਤਲਵਾਰ ਤੇ ਘੋੜਾ’ 1964 ਵਿੱਚ ਛਪ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ। 1967 ਵਿੱਚ ਰੰਧਾਵੇ ਨੇ ਐਗਰੀਕਲਚਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੋਂ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡ ਕੇ ਡਿਸਟਰਿਕਟ ਕੋਰਟਸ ਫੈਸਲ ਆਬਾਦ ਵਿੱਚ ਵਕਾਲਤ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਲਈ। 1970 ਵਿੱਚ ਡਿਸਟਰਿਕਟ ਬਾਰ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਦਾ ਨਾਇਬ ਸਦਰ ਵੀ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ। 1972 ਵਿੱਚ ‘ਪੀਪਲਜ਼ ਪਾਰਟੀ’ (ਜ਼ੁਲਫ਼ਕਾਰ ਅਲੀ ਭੁਟੋ ਦੀ ਪਾਰਟੀ) ਦੀ ਟਿਕਟ ’ਤੇ ਫੈਸਲ

ਆਬਾਦ ਦੀ 49-NA ਦੀ ਸੀਟ ਤੋਂ ਬਤੌਰ MNA (ਮੈਂਬਰ ਨੈਸ਼ਨਲ ਅਸੰਬਲੀ) ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਾਰਸ਼ਲ ਲਾਅ (ਜ਼ਿਆ-ਉਲ-ਹੱਕ) ਦੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਉਸ ਉੱਤੇ ਹਕੂਮਤ ਵੱਲੋਂ ਸੱਤ ਸਾਲ ਸਿਆਸਤ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਉਪਰ ਪਾਬੰਦੀ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਉਹਨੂੰ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਰੇਡੀਉ ਅਤੇ ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ ਉਪਰ ਪਰੋਗਰਾਮਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ 'ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਰੰਧਾਵੇ ਦੇ ਇਸ ਦੌਰ ਦੇ ਝਲਕਾਰੇ ਉਹਦੇ ਨਾਵਲ 'ਸੂਰਜ ਗ੍ਰਹਿਣ' ਤੇ 'ਪੰਧ' ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਵੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਰਚਨਾ : ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਅਹਿਸਨ ਰੰਧਾਵਾ ਵੱਲੋਂ ਰਚੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਅੰਦਾਜ਼ਨ ਦੇ ਦਰਜਨ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਕਿਤਾਬਾਂ 'ਚੋਂ ਉਹਦੇ ਚਾਰ ਨਾਵਲ 'ਦੀਵਾ ਤੇ ਦਰਿਆ' (1961), 'ਦੁਆਬਾ' (1981), ਸੂਰਜ ਗ੍ਰਹਿਣ (1984), 'ਪੰਧ' (2001), ਚਾਰ ਕਹਾਣੀ ਪਰਾਗੇ 'ਰੰਨ, ਤਲਵਾਰ ਤੇ ਘੋੜਾ' (1973), 'ਮੁੰਨਾ ਕੋਹ ਲਹੌਰ' (1989), 'ਰੰਧਾਵਾ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ' (ਗੁਰਮੁਖੀ, 1989), 'ਆਲਾਮੁਹਰ ਤੇ ਹੋਰ ਕਹਾਣੀਆਂ' (2010), ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ ਲਈ ਲਿਖੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਕਿਤਾਬ 'ਸੱਪ, ਸ਼ੀਹ ਤੇ ਫ਼ਕੀਰ' (1997) ਹਨ। ਰੰਧਾਵੇ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰ ਵਾਲੀ ਪਛਾਣ ਨੂੰ ਗੂੜ੍ਹਿਆਂ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਉਹਦੀਆਂ ਨਜ਼ਮਾਂ, ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ, ਕਾਫ਼ੀਆਂ ਦਾ ਅਹਿਮ ਰੋਲ ਹੈ। 'ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਇਕ ਲਿਸ਼ਕਾਰੇ ਦੇ' (1965), 'ਰੱਤ ਦੇ ਚਾਰ ਸਫ਼ਰ' (1975), ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵਾਰ (1919), 'ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਮਹਿਕ' (1983), 'ਪਿਆਲੀ ਵਿੱਚ ਅਸਮਾਨ' (1983), 'ਛੇਵਾਂ ਦਰਿਆ' (1997), 'ਬਿਰਹੀਂ ਬਾਂਗਾਂ ਵਗੀਆਂ' (2015) ਅਤੇ ਉਰਦੂ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੀ ਇਕ ਕਿਤਾਬ 'ਏਕ ਸੂਰਜ ਮੇਰਾ ਭੀ', ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ, (1985) ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

ਰੰਧਾਵਾ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਦਾ ਸੱਚਾ ਸੇਵਕ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਵਿਸ਼ਵ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤੀਆਂ, ਜਿਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 'ਤਾਰੀਖ਼ ਨਾਲ ਇੰਟਰਵਿਊ' (1986), 'ਟੁੱਟ ਭੱਜ' (ਅਫ਼ਰੀਕੀ ਨਾਵਲ, 1986), 'ਕਾਲਾ ਪੈਂਡਾ' (ਕੌਤਰ ਸੌ ਅਫ਼ਰੀਕੀ ਨਜ਼ਮਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਤਰਜਮਾ, 1988), 'ਪਹਿਲੋਂ ਦੱਸ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਮੌਤ ਦਾ ਰੋਜ਼ਨਾਮਚਾ' (ਗਾਬਰੀਅਲ ਗਾਰਸ਼ੀਆ ਮਾਰਕੇਜ਼ ਦਾ ਨਾਵਲ, 1992) ਤੇ 'ਬੁੱਢਾ ਜੇ ਇਸ਼ਕੀਆ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪੜ੍ਹਦਾ' (ਚਿੱਲੀ ਦਾ ਨਾਵਲ, 1999) ਪੁਸਤਕਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਸਦੀਆਂ ਕੁਝ ਲਿਖਤਾਂ ਅਣਛਪੀਆਂ ਵੀ ਰਹਿ ਗਈਆਂ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਪਰਾਗਾ 'ਉਧਲ ਗਈਆਂ ਦੇ ਚੋਰ' ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਸ਼ੀਹਾਂ ਤੇ ਪੱਤਣ ਮੱਲੇ' ਅਤੇ 'ਸਾਊ' ਪੰਜਾਬ ਬਾਰੇ ਲਿਖੀਆਂ ਨਜ਼ਮਾਂ ਦੀ ਚੋਣ 'ਰੱਤੀ ਆ, ਵੇ ਢੋਲ ਮੇਰਿਆ ਚੁੰਨੀ', ਕਿਤਾਬਾਂ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰੰਧਾਵੇ ਨੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਸਾਹਿਤਕ, ਸਮਾਜੀ, ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਮਸਲਿਆਂ ਉਪਰ ਲੇਖ ਵੀ ਲਿਖੇ ਜਿਹੜੇ ਦੇਸ਼-ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਹੋਈਆਂ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸਾਂ ਮੌਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਰੰਧਾਵੇ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਸੇਵਾ ਕਾਰਨ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ 'ਤਮਗਾ ਬਰਾਏ ਹਸਨ ਕਾਰਕਰਦਗੀ' ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬ 1995-96 ਈ. ਵਿੱਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਅਕਾਦਮੀ ਅਦਬੀਅਤ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵੱਲੋਂ 2012-13 ਵਿੱਚ 'ਕਮਾਲੇ-ਫ਼ਨ' ਅਵਾਰਡ ਨਾਲ ਨਵਾਜਿਆ ਗਿਆ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਰਾਈਟਰਜ਼ ਗਿਲਡ ਅਵਾਰਡ, ਮਸਊਦ ਖੱਦਰਪੋਸ਼ ਅਵਾਰਡ, ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਪੁਰਸਕਾਰ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਐਵਾਰਡ, ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ ਅਵਾਰਡ, ਪੰਜਾਬੀ ਸੇਵਕ ਐਵਾਰਡ, ਪਰਾਇਡ ਆਫ਼ ਪੰਜਾਬ ਐਵਾਰਡ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਣਗਿਣਤ ਅਦਬੀ ਅਦਾਰਿਆਂ, ਸਭਾਵਾਂ ਵੱਲੋਂ ਉਹਨੂੰ ਢੇਰਾਂ ਇਨਾਮ ਮਿਲੇ। ਉਹਨੇ ਆਪਣੀ ਹਯਾਤੀ ਦਾ 'ਪੰਧ' 18 ਸਤੰਬਰ 2017 ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ।

ਉਸਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕਿਤਾਬ ‘ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਇਕ ਲਿਸ਼ਕਾਰੇ ਦੇ’ 1965 ਵਿੱਚ ਛਪੀ। ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿੱਚ ਰੰਧਾਵੇ ਦੀ ਸ਼ਰੀਕੇ-ਹਯਾਤ ਆਇਸ਼ਾ ਬੇਗਮ ਨੇ ਰੰਧਾਵੇ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਨੂੰ ਕੁਝ ਇੰਵ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਅਹਿਸਨ ਰੰਧਾਵਾ ਉਰਦੂ ਦਾ ਮਅਰੂਫ਼ ਸ਼ਾਇਰ ਏ। ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ’ਚੋਂ ਏ, ਜਿਹਨਾਂ ਜਦੀਦ ਉਰਦੂ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ ਅਪਨਾ ਲਹੂ ਦੇ ਕੇ ਸੰਵਾਰਿਆ ਏ। ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਸਾਹਿਬੇ-ਤਰਜ਼ ਤੇ ਕਾਮਯਾਬ ਅਦੀਬ ਤੇ ਸ਼ਾਇਰ ਵੀ ਏ। ਪਰ ਇਹ ਤੁਆਰਫੀ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਉਹ ਮੁਥਾਜ ਨਹੀਂ। ਲੋਕ ਉਸਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਨੇਂ।... ਉਹ ਕੁਝ ਵੀ ਏ, ਸੱਚ ਗੱਲ ਤੇ ਏਹ ਵੇ ਕਿ ਉਹ ਆਦਮੀ **ਉੱਚਾ** ਏ। ਅੱਛਾ **ਯਾਰ**, ਅੱਛਾ **ਦੁਸ਼ਮਨ**, ਪਿਆਰਾ ਇਨਸਾਨ... ਪਿਆਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਵਾਲਾ। ਗਰਮੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਫ਼ੈਦ ਕੱਪੜੇ ਪਾਉਂਦਾ ਏ, ਅੰਦਰੋਂ ਵੀ ਉਨਾ ਈ ਉਜਲਾ ਤੇ ਸਾਫ਼ ਏ। ਪੇਸ਼ੇ ਵਜੋਂ **ਵਕੀਲ** ਏ... ਗੱਲ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਉਹ ਮਨਵਾਉਨੀ ਜਾਣਦਾ ਏ।

ਖ਼ੂਨ ਵੱਲੋਂ ਜੱਟ ਤੇ ਫੇਰ ਰੰਧਾਵਾ **ਜੱਟ**। ਉਤੋਂ ਵੱਡਾ ਖੁਸ਼ ਸ਼ਕਲ ਤੇ ਖੁਸ਼ਪੋਸ਼, ਅੰਦਰੋਂ ਬੜਾ ਅੱਖੜ ਤੇ ਅਣਜੋੜ... ਗੱਲ ਕਰਕੇ ਗੱਲ ਤੇ ਮਰ ਜਾਵਨ ਵਾਲਾ। ਦੋਸਤੀ ਵਿੱਚ ਕਾਬਿਲੇ ਐਤਮਾਦ, ਯਾਰਾਂ ਲਈ ਘਰ ਵੀ ਉਜਾੜ ਦੇਵੇ ਤੇ ਮੱਥੇ ਵੱਟ ਨਾ ਪਾਵੇ। ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਕਰਨ ਤੇ ਆਵੇ ਤੇ ਸਦੀਆਂ ਗੱਲ ਨਾ ਭੁੱਲੇ। ਫਿਤਰਤਨ ਇਕੱਲਾ ਬੈਠਣ ਵਾਲਾ ਪਰ ਜਿੱਥੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ ਉੱਥੇ ਮਹਿਫਲਾਂ ਤੇ ਛਾ ਜਾਨ ਵਾਲਾ... ਮਜ਼ਾਜ ਦਾ ਗਰਮ, ਜ਼ੁਬਾਨ ਦਾ ਕੌੜਾ ਪਰ ਦਿਲ ਦਾ ਨਰਮ। ਮਨਾਫਕਤ ਉਹਦੇ ਵਿੱਚ ਹੈ ਈ ਨਹੀਂ। ਜਿਸਨੂੰ ਦਿਲੋਂ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ, ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਹੱਥ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਾਉਂਦਾ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਮਗਰੂਰ ਲੱਗਦਾ ਏ ਪਰ ਅਸਲ ਗੱਲ ਇਹ ਨਹੀਂ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਆਖਿਆ ਏ _____ ਫਿਤਰਤਨ ਤਨਹਾਈ ਪਸੰਦ ਏ, ਜਿਉਂ ਜੰਮਿਆਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਆ ਪਰ **ਗੁਣ ਪਿੰਡ ਦੀ ਤਹਿਜੀਬ** ਦੇ ਗਾਉਂਦਾ ਏ।⁵

ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ : ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਲੇਖਕ ਦੀ ਰਚਨਾ ਅਤੇ ਲੇਖਕ ਦਾ ਵਜੂਦ ਦੋ ਵੱਖਰੀਆਂ ਸ਼ੈਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਸਬੰਧ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਅਹਿਸਨ ਰੰਧਾਵਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਤੇ ਉਹਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਨੂੰ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਆਇਸ਼ਾ ਬੇਗਮ ਵੱਲੋਂ ਰੰਧਾਵੇ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਰੇਖਾ ਚਿਤਰ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿੱਚ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹਦੇ ਕਈ ਪੱਖ ਰੰਧਾਵੇ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੇ ਨਾਇਕਾਂ ’ਚੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਝਲਕਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਉੱਘੜ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ‘ਸੂਰਜ ਗ੍ਰਹਿਣ’ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ‘Auto Biographical Novel’⁶ ਮੰਨਿਆਂ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚਲੇ ਨਾਇਕ ਹਾਰਸਮੈਨ ਤੇ ਮਿਰਜ਼ਾ ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਅਹਿਸਨ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪ ਹੀ ਹਨ। ‘ਦੁਆਬਾ’ ਨਾਵਲ ਦੇ ਦੀਬਾਚੇ (ਭੂਮਿਕਾ) ਵਿੱਚ “ਇਕ ਹੱਡਬੀਤੀ ਨੂੰ ਜੱਗ-ਬੀਤੀ ਬਣਾ ਕੇ ਵਿਖਾਉਣ ਲਈ ਕੁਝ ਉਹਲਾ ਤੇ ਰੱਖਣਾ ਈ ਪੈਂਦਾ ਏ”⁷, ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਰੰਧਾਵਾ ਆਪ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ‘ਪੰਧ’ ਨਾਵਲ ਭਾਵੇਂ ਵੱਡੇ ਕੈਨਵਸ ਵਾਲੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਪਰ ਜਦੋਂ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚੀਏ ਤਾਂ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਇਕ ਮਕਸਦ ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਅਹਿਸਨ ਰੰਧਾਵਾ (ਨਾਵਲ ਦੇ ਨਾਇਕ ਅਲੀ) ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀ-ਉਸਾਰੀ ਵੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ‘ਪੰਧ’ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਨਾਇਕ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਨਾਵਲ ਵਜੋਂ ਵੀ ਵੇਖਦਾ ਹਾਂ।

‘ਪੰਧ’ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਨਾਇਕ ਦੀ ਪਾਤਰ-ਉਸਾਰੀ ਲਈ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰ, ਨਾਇਕਾ, ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰੇ ਸਹਾਇਕ ਪਾਤਰ ਤੇ ਖੁਦ ਨਾਇਕ ਵੀ ਏਨੀ ਵਾਰ ਬਿਆਨ ਦਰਜ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਰਾ ਨਾਵਲ ਅਫਜ਼ਲ ਅਹਿਸਨ ਰੰਧਾਵਾ ਦੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਹੇਠ ਚੱਲਦਾ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲੀ-ਸਮੱਗਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ਅਲੀ : ਸਾਫ਼ ਦਿਲ ਤੇ ਸਿੱਧੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਵਾਲਾ⁸, ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਹੱਸਦਾ ਵੱਸਦਾ ਵੇਖਣ ਲਈ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ⁹, ਹੋਰਨਾਂ ਦੇ ਐਬ ’ਤੇ ਪਰਦਾ ਪਾਉਣ ਵਾਲਾ¹⁰, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਨਾ ਵੇਖ ਸਕਣ ਵਾਲਾ¹¹, ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਤੇ ਉਡੀਕ ਦਾ ਭੈੜਾ¹², ਰਾਹ ਪੁੱਛਣ ਤੋਂ ਚਿੜਣ ਵਾਲਾ¹³, ਬੇਪਰਵਾਹ, ਬੇਨਿਆਜ਼ ਤੇ ਖੂਬਸੂਰਤ¹⁴, ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਮਾੜੇ ਰਵੱਈਏ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਮੁਆਫ਼ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲਾ¹⁵ ਆਦਿ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ **ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰ ਵੱਲੋਂ:**

ਅਲੀ ਤੇ ਪੱਥਰ ਦੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਇਨਸਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦਾ ਬਣਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਇਨਸਾਨ ਸੀ। ਸਾਫ਼ ਸਫ਼ਾਫ਼ ਅੰਦਰੋਂ ਬਾਹਰੋਂ ਇਕੋ ਜਿਹਾ, ਨਾਜ਼ੁਕ, ਰਤੀ ਕੁ ਠੋਕਰ ਲੱਗਿਆਂ ਕਿਰਚੀ ਕਿਰਚੀ ਹੋ ਜਾਣ ਵਾਲਾ।¹⁶

ਤਾਜ ਵੱਲੋਂ ਨਾਇਕ ਬਾਰੇ:

- ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਏ ਤੁਸੀਂ ਬੜੀ ਲੰਮੀ ਪੂਛ ਵਾਲੇ, ਅਨਮੋਤ, ਜਿੱਦੀ, ਅੱਖੜ ਤੇ ਖੁਦ ਪਸੰਦ ਜੱਟ ਹੋ।¹⁷
- ਤੇਰੀ ਲਿਖਾਈ, ਪੜ੍ਹਾਈ ਤੇ ਇਲਮ ਦੀ ਬੜੀ ਪੁੰਮ ਸੁਣੀਂ ਏ ਮੈਂ।¹⁸
- ਅਲੀ! ਤੂੰ ਇਕ ਖੂਬਸੂਰਤ ਦਿਲ, ਖੂਬਸੂਰਤ ਦਿਮਾਗ ਤੇ ਖੂਬਸੂਰਤ ਆਦਤਾਂ ਵਾਲਾ, ਇਕ ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਿਖਿਆ, ਮੁਹੱਜਬ ਤੇ ਖੂਬਸੂਰਤ ਪੇਂਡੂ ਏਂ।¹⁹

ਸਹਾਇਕ ਪਾਤਰਾਂ ਵੱਲੋਂ:

- ਪਰ ਕਿੱਡਾ ਦਰਾਜ਼-ਕੱਦ ਤੇ ਜਵਾਨ ਏ।²⁰

ਅਲੀ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ:

- ਜੱਟ ਨੂੰ ਮੈਦਾਨ ਛੱਡ ਕੇ ਦੌੜਨਾ ਮਨ੍ਹਾਂ ਏ।²¹
- ਬਾਬਾ ਆਖਿਆ ਜੋ ਹੈ... ਸਰਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਠੰਡੀਆਂ ਹਵਾਵਾਂ ਤੇ ਪੁੰਦ ਮੇਰੀਆਂ ਫ਼ਰੈਂਡਜ਼ ਨੇ। ਮੈਂ ਤੇ ਮੌਸਮਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸਖ਼ਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨੰਗੇ ਪਿੰਡੇ ਤੇ ਝੱਲਣ ਦਾ ਆਦੀ ਹਾਂ।²²
- ਇਨਸਾਨ, ਜਿੱਥੇ ਜਿੱਥੇ, ਜਦੋਂ ਜਦੋਂ ਜੁਲਮ, ਤਸੱਦਦ ਤੇ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਿਆਂ ਏ, ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਏ ਉਹ ਮੈਂ ਸਾਂ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਜਖ਼ਮ ਮੇਰੇ ਜਿਸਮ ਉਤੇ ਲੱਗੇ ਲੱਗਦੇ ਨੇ। ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਪੀੜਾਂ ਮੇਰੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜਿਉਂਦੀਆਂ, ਜਾਗਦੀਆਂ ਲੱਗਦੀਆਂ ਨੇ।²³

ਸਥਾਨ : ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਉਮਰ 74 ਸਾਲ (1947 ਤੋਂ 2021) ਬਣਦੀ ਹੈ। ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਅਵਾਮ ਨੇ ਇਸ ਅਰਸੇ ਦੌਰਾਨ ਜਿਹੇ ਜਿਹੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਹੰਢਾਇਆ ਹੈ, ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਅਦੀਬਾਂ ਨੇ ਉਸ ਜੀਵਨ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਅੱਕਾਸੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਜਾਗੀਰਦਾਰਾਨਾ ਜ਼ਹਿਨੀਅਤ, ਖੁਦਗਰਜ਼ ਸਿਆਸਤ, ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜਤਾ, ਲੋਟੂ ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹੀ ਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸਭਨਾਂ ਦੀ ਮਿਲੀ ਭੁਗਤ ਨੇ ਇਕ

ਅਜਿਹੇ ਨਿਜ਼ਾਮ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਲੋਕਾਈ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਉਪਰ ਰਾਜ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਅਦੀਬਾਂ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅਵਾਮ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਵਾਮ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਲੁਕਵੇਂ ਢੰਗ (ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ) ਨਾਲ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਹੋਈ ਹੈ ਤੇ ਸਿੱਧੇ ਸਾਫ਼ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵੀ। ਸਿੱਧੇ-ਸਪਸ਼ਟ ਢੰਗ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਦੀਬਾਂ ਨੂੰ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੀਆਂ ਸਖ਼ਤੀਆਂ ਝੱਲਣੀਆਂ ਪਈਆਂ। ਫ਼ੈਜ਼ ਅਹਿਮਦ ਫ਼ੈਜ਼, ਹਬੀਬ ਜਾਲਬ, ਅਹਿਮਦ ਰਾਹੀ, ਫ਼ਖ਼ਰ ਜਮਾਨ, ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਅਹਿਸਨ ਰੰਧਾਵਾ, ਆਸਿਫ਼ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਤੇ ਸ਼ਾਹਿਦ ਨਦੀਮ ਦੇ ਨਾਂ ਇਹਨਾਂ 'ਚੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ।

ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਅਹਿਸਨ ਰੰਧਾਵਾ ਨੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਨਾਲੋਂ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਉਹਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਅਵਾਮ ਨੂੰ ਦਰਪੇਸ਼ ਵੱਡੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥਕ ਢੰਗ ਨਾਲ 'ਸੂਰਜ ਗ੍ਰਹਿਣ' ਤੇ 'ਪੰਧ' ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਪੰਜਾਬ, ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਦਾ ਝੰਡਾ ਬਰਦਾਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਉਹ 'ਸੈਂਟਰ ਆਫ਼ ਯੂਨੀਵਰਸ' ਜਿੰਨੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹਦਾ ਪੰਜਾਬ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵਾਲਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪੰਜਾਬ ਹੈ। ਉਹਦੇ ਚਾਰੇ ਨਾਵਲ, ਉਹਦੀਆਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਤੇ ਉਹਦੀਆਂ ਨਜ਼ਮਾਂ ਉਹਦੀ ਅਜਿਹੀ ਸੋਚ ਦੀ ਭਰਵੀਂ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੀਊਂਦਾ-ਜਾਗਦਾ, ਸਾਹ ਲੈਂਦਾ ਪੰਜਾਬ ਰੰਧਾਵਾ-ਗਲਪ ਦਾ ਅਹਿਮ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਤੇ 1947 ਦੀ ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਾਲੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਰੰਧਾਵਾ 'ਇਕ ਅਧੂਰੀ ਕਿਤਾਬ' ਮੰਨਦਾ ਹੈ:

ਇਹ ਅਧੂਰੀ ਕਿਤਾਬ ਹੈ
 ਏਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿੱਚ ਪੰਜ ਨਜ਼ਮਾਂ ਸਨ
 ਦੋ ਨਜ਼ਮਾਂ ਮੇਰੇ ਹੱਥੋਂ ਕਿਧਰੇ ਗਵਾਚ ਗਈਆਂ
 ਤਿੰਨ ਨਜ਼ਮਾਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਸਨ
 ਉਹ ਏਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿੱਚ ਛਪੀਆਂ ਨੇ
 ਏਹ ਕਿਤਾਬ ਅਜੇ ਅਧੂਰੀ ਏ।²⁴

'ਅਸਾਂ ਸੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ' ਨਜ਼ਮ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਅਸਲ ਚਰਿਤਰ ਨੂੰ ਇੰਝ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ:

ਟੁੱਕੋ ਸਾਡੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ
 ਸੱਚ ਲਿਖਣੋ ਅਸਾਂ ਮੁੜਣਾ ਨਹੀਂ
 ਟੁੱਕੋ ਸਾਡੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ
 ਅਸਾਂ ਸੀ ਨਈਂ ਕਰਨੀ
 ਪਰ ਮੰਗ ਨਈਂ ਛੱਡਣੀ।

 ਆਪਣੀ ਧਰਤੀ ਆਪਣੀ ਵਸੋਂ
 ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ, ਆਪਣਿਆਂ ਧਰਮਾਂ ਨੂੰ

ਮਾਨਣ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ
 ਅਸਾਂ ਆਪਣੀ ਮੰਗ ਨਹੀਂ ਛੱਡਣੀ
 ਅਸਾਂ ਮੰਗ ਨਹੀਂ ਛੱਡਣੀ।²⁵

ਰੰਧਾਵੇ ਦੇ ਨਾਵਲ ‘ਦੀਵਾ ਤੇ ਦਰਿਆ’ ਅਤੇ ‘ਦੁਆਬਾ’ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਰੁਮਾਂਚਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵਾਲੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦ-ਪਾਕਿ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਂਝੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਰਸੇ ਦੇ ਖੁੱਸ ਜਾਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝਾਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਕਿਰ ਜਾਣ ਦਾ ਝੋਰਾ ਸ਼ਾਇਦ ਰੰਧਾਵੇ ਦੇ ਅਚੇਤ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਡਾ. ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ ਉਪਰ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, “ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਰੁਚੀ ਯਥਾਰਥ ਤੋਂ ਪਲਾਇਨ ਦੀ ਹੀ ਮੰਨੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਹ ਪਲਾਇਨ ਦੋ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਧਾਰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਹੈ ਬੀਤ ਚੁੱਕੇ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਸੁਰਜੀਤੀ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਸਮਾਜਕ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਥਾਂ ਮਾਨਸਿਕ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ।”²⁶ ਬੀਤ ਚੁੱਕੇ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਸੁਰਜੀਤੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ‘ਦੀਵਾ ਤੇ ਦਰਿਆ’ ਅਤੇ ‘ਦੁਆਬਾ’ ਨਾਵਲਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਵਰਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਹਨਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਦੇ ਨਾਇਕ ਤੇ ਅਹਿਮ ਪਾਤਰ ਸਿੱਖ ਹਨ। ਡਾ. ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ‘ਦੁਆਬਾ’ ਨਾਵਲ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਪਾਤਰ ਸਿੱਖ ਜ਼ਰੂਰ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਨਾਵਲ ਸਿੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਨਹੀਂ।... ਦੁਆਬਾ ਦਾ ਥੀਮ ਜੱਟ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿੱਚ ਬਦਲੇ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰ ਦੀ ਟਰੈਜਿਡੀ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਖਲਾਸੀ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ।”²⁷

ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੀਆਂ ਸਾਂਝਾਂ ਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਆਧਾਰ-ਵਸਤੂ ਹਨ। ਮੇਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਚੱਲਦੀ ਸ਼ਰਾਬ, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਡਾਂ, ਮੁਜਰਿਆਂ, ਕਤਲਾਂ, ਔਰਤਾਂ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦੇ ਝਗੜੇ ਤੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨੀ ਖੁੰਦਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿੱਚ ਚਿਤਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੀੜ੍ਹੀ-ਦਰ-ਪੀੜ੍ਹੀ ਚੱਲਦੀ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਤੇ ਕਤਲ ਜਿਥੇ ਇਹਨਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਨੂੰ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਥੇ ਉਸ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਅੰਦਰ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਪਹੁੰਚ ਨੂੰ ਵੀ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਭਾਵੁਕ ਪੱਧਰ ਉਤੇ ਜੁੜੇ ਹੋਣ ਦੀਆਂ ਕਈ ਮਿਸਾਲਾਂ ਰੰਧਾਵਾ ਇਹਨਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ। ਦੀਵਾ ਤੇ ਦਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਤੇ ਰੂਪੋ (ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ), ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਤੇ ਹਰਬਚਨ (ਭਰਾ), ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਤੇ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਦੋਸਤ), ਹਾਕੂ ਖਰਲ ਤੇ ਰੰਧਾਵਾ ਪਰਿਵਾਰ (ਪਰਿਵਾਰਕ ਸਾਂਝ) ਦੁਆਬਾ ਵਿੱਚ ਲੱਖੀ ਤੇ ਸ਼ਾਨੋ (ਡਾਕੂ), ਝੰਡਾ ਤੇ ਮੱਖਣ (ਦੋਸਤ), ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਲੱਖੀ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ (ਪਰਿਵਾਰਕ ਸਾਂਝ) ਆਦਿ।

ਰੰਧਾਵਾ ਗਲਪ ਵਿਚਲੇ ਨਾਇਕ/ਨਾਇਕਾਵਾਂ ਸਾਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਅਸਾਧਾਰਨ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਮਸਲਨ ਉਹ ਬਹਾਦਰ, ਜਾਂਬਾਜ਼, ਅਣਖੀਲੇ, ਰੋਬੀਲੇ, ਠਰੁੰਮੇ ਵਾਲੇ, ਭਰੋਸੇਯੋਗ, ਖੂਬਸੂਰਤ, ਵਫ਼ਾਦਾਰ, ਦਲੇਰ, ਸਾਊ ਆਦਿ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਸਦੇ ਬਹੁਤੇ ਨਾਇਕ ‘ਦਰਿਆ’ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਰੂਪ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਨਾਇਕਾਵਾਂ ‘ਦੀਵੇ’ ਦੀ ਭਾਂਤ।

ਨਾਇਕ : “ਤੁਸੀਂ ਤੇ ਆਪ ਦਰਿਆ ਓ।” ਸਲਾਮਤ ਨੇ ਅਲੀ ਨੂੰ ਵਡਿਆਉਣ ਲਈ ਫਿਕਰਾ ਰੋੜ੍ਹ ਦਿੱਤਾ।... ਅਲੀ ਕਿਹਾ, “ਦਰਿਆ ਦੇ ਸਾਰੇ ਭੇਦ ਤੇ ਦੱਸੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ... ਦਰਿਆ ਸੁੱਕੀ ਮਿੱਟੀ ਦੀਆਂ ਡੰਡਾਂ ਲਾਹੁਣ ਤੇ ਸੱਧਰਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਏ... ਬੰਜਰਾਂ ਨੂੰ ਆਬਾਦ ਕਰਕੇ ਵਸਾਉਣ ਵਾਲਾ... ਹਰਿਆਲੀ, ਜ਼ਰਖੇਜ਼ੀ ਦਾ ਰੂਪ ਵੀ ਏ ਤੇ ਢਾਹ ਢੁਆ, ਬਰਬਾਦੀ ਤੇ ਉਜਾੜੇ ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਵੀ... ਕਦੇ ਪਹਾੜਾਂ ਨਾਲ ਟੱਕਰਾਂ ਮਾਰਦਾ, ਗੱਜਦਾ, ਤੂਫ਼ਾਨ ਵਾਂਗ। ਸਫ਼ਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਸਿਰ ਫਿਰਿਆ ਪਾਗਲ ਤੇ ਕਦੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਦੀ ਛਾਤੀ ਉਤੇ ਖੇਡਦਾ, ਖਿੱਲਰਿਆ, ਪੁੱਲਰਿਆ, ਮਸਤਾਨਾ, ਸਖੀ, ਸਫ਼ਰ ਦੇ

ਆਖੀਰ 'ਤੇ ਛੇਕੜ ਤੇ ਦਰਦ ਫਿਰਾਕ ਵਾਲੇ ਗੀਤ ਗਾਉਂਦਾ, ਰੋਂਦਾ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚ ਡਿੱਗ ਕੇ ਆਪਣਾ ਆਪ ਗੁਆ ਦੇਣ ਵਾਲਾ, ਆਪਣਾ ਨਾਂ ਥੋਹ ਮਿਟਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਆਸ਼ਕ, ਸੂਫੀ ਤੇ ਫਕੀਰ। ਬੰਦੇ ਤੇ ਦਰਿਆ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਆਦਤਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਜੁਲਦੀਆਂ ਨੇ।"²⁸

ਨਾਇਕਾ : ਤਾਜ ਆਪਣਾ ਕੋਟ ਕਿੱਲੀ ਤੋਂ ਲਾਹ ਪਾਉਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ,
“ਕਿਧਰੇ ਬਾਹਰ ਚੱਲੀਏ।”

“ਚੱਲ” ਅਲੀ ਨੇ ਜੈਕਟ ਪਾਈ ਤੇ ਬੈਗ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣਾ ਸਕਾਰਫ ਕੱਢ ਕੇ ਤਾਜ ਨੂੰ ਫੜ੍ਹਾ ਦਿੱਤਾ।

“ਕਿਉਂ, ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਬਹੁਤੀ ਸਰਦੀ ਲੱਗਦੀ ਏ?” ਤਾਜ ਸਕਾਰਫ ਫੜ੍ਹ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ।

“ਗੱਲ ਸਰਦੀ ਦੀ ਨਹੀਂ, ਸਿਰ ਢੱਕਣ ਦੀ ਏ। ਮੈਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਸਿਰ ਨੰਗੇ ਨਹੀਂ ਵੇਖ ਸਕਦਾ। ਮੈਥੋਂ ਵੇਖੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ।”²⁹

- ਬੰਦੇ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਟੁਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਤੇ ਬੰਦੇ ਦੇ ਕੋਲ ਬੈਠਿਆਂ ਮੋਤਬਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਤੇ ਕੁੜੀਆਂ ਉਹਨੂੰ ਵੱਢਿਆਂ ਚੰਗੀਆਂ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੀਆਂ ਸਨ। ਲੇਡੀਜ਼ ਫਸਟ ਤੇ ਫਾਰਮੋਸਟ ਦਾ ਉਹ ਉੱਕਾ ਕਾਇਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹਯਾ ਨਾਲ ਲਾਲ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਘੁੱਟੀਆਂ ਵੱਟੀਆਂ, ਸ਼ਰਮਾ ਕੇ ਛੂਈ ਮੂਈ ਵਾਂਗ ਕੱਠੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਤੇ ਸੁੰਗੜਦੀਆਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਮਰਦਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਟੁਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਤੇ ਕੁੜੀਆਂ ਉਹਨੂੰ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀਆਂ ਲੱਗਦੀਆਂ ਸਨ।³⁰

‘ਦੀਵਾ ਤੇ ਦਰਿਆ’ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਜਿੰਦੋ (ਮਾਸੀ ਦੀ ਧੀ ਤੇ ਮੰਗੋਤਰ) ਤੇ ਦੀਪੋ (ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ) ਦਾ ਕਤਲ ਅਤੇ ਦੁਆਬਾ ਵਿੱਚ ਵੀਰ ਕੌਰ ਦਾ ਕਤਲ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦੀ ਔਰਤ ਪਾਤਰਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਅਪਨਾਈ ਸੋਚ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਉਸਦੇ ਨਾਇਕ/ਨਾਇਕਾਵਾਂ ਰਵਾਇਤੀ-ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹੇ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਬਗਾਵਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ (ਰੂਪੋ) ਤੇ ਭਰਾ (ਹਰਬਚਨ) ਵਿੱਚੋਂ ਭਰਾ ਨੂੰ ਚੁਣਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ‘ਦੁਆਬੇ’ ਨਾਵਲ ਦੀ ਅੰਤਲੀ ਸਥਿਤੀ ਮੌਕੇ ਜਦੋਂ ਦੀਪੋ (ਲੱਖੀ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ, ਪਰ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਵਿਆਹੀ) ਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਨਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਗਾਹਲਾਂ ਕੱਢਦਾ ਤੇ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁੱਟ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਲੱਖੀ ਗੰਡੇ ਨੂੰ ਬੰਦੇ ਦਾ ਪੁੱਤ ਬਣਾਉਂਦਾ। ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਜਦੋਂ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਖਲਾਸੀ ਲਈ ਲੱਖੀ ਤੋਂ ਰਹਿਮ ਦੀ ਭੀਖ ਮੰਗ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਲੱਖੀ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਦੀਪੋ ਬਰਛੀ ਫੜ੍ਹ ਕੇ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਲੱਖੀ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਆ ਖਲੋਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਰਵਾਇਤ ਨੂੰ ਪਾਲਦੀ ਆਸ਼ਕ ਨਾਲੋਂ ਘਰ ਵਾਲੇ ਦੇ ਹੱਕ 'ਚ ਇੰਝ ਖਲੋਂਦੀ ਹੈ:

ਨਿਕਲ ਜਾ ਮੇਰੇ ਘਰੋਂ ਬਦਮਾਸ਼ਾ! ਖੂਨੀਆਂ! ਤੇ ਫੇਰ ਕਦੇ ਏਸ ਵਿਹੜੇ ਪੈਰ ਨਾ ਰੱਖੀਂ।³¹

ਡਾ.ਐਮ.ਐਸ. ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਰੰਧਾਵਾ-ਗਲਪ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਈ.ਐਮ.ਫਾਸਟਰ ਦੇ ਕਹੇ ਅਨੁਸਾਰ ਚਪਟੇ ਪਾਤਰ (Flat Characters) ਮੰਨਦਾ ਹੋਇਆ ਇਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ “ਇਹਨਾਂ ਸਮੂਹ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਦ-ਵਿਹਾਰ ਜਾਂ ਕੂਟ-ਵਿਹਾਰ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਦੁਬਿਧਾ ਜਾਂ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ।”³²

ਨਾਵਲ ਕਿਉਂਕਿ ਬੁਣਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਵਿਚਲਾ ਸੰਸਾਰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ 'ਚੋਂ ਬਣੇ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਕਲਾਤਮਕ-ਸੰਗਠਿਤ ਸਰੂਪ ਵਜੋਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਆਪਣੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਮੁਤਾਬਕ ਸਮੱਗਰੀ ਵਰਤਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਕੁਠਾਲੀ 'ਚੋਂ ਲੰਘਾਉਂਦਿਆਂ ਉਹ ਇਸ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਰੂਪ ਬਖਸ਼ਣ ਲਈ ਆਪਣੀ ਕਲਮ ਤੋਂ ਤੂਲਿਕਾ ਵਾਲਾ ਕੰਮ ਇਸ ਲਈ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਾਠਕ ਰਚਨਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਆਨੰਦਿਤ ਰਹਿਣ। ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਿਆਂ 'ਸੂਰਜ ਗ੍ਰਹਿਣ' ਨਾਵਲ ਸਮੁੱਚੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਨਾਵਲ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਲੀ ਵੱਖਰਤਾ ਸਿਰਫ਼ ਇਸ ਗੱਲ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਹ ਨਾਵਲ ਚਿੱਠੀਆਂ ਦੀ ਜੁਗਤ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਨਾਵਲ ਇਕ ਧਿਰ ਦੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸਮੁੱਚੀ ਬਾਤ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਇਕ-ਧਿਰ ਦੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਦੀ ਗ਼ੈਰ-ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿੱਚ ਨਾਇਕਾਵਾਂ ਦੇ ਖ਼ਤ ਹੀ ਨਾਇਕ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਕਰਮ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ-ਪਰਕ ਨਾਵਲ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਖ਼ੁਦ ਸਵੈਜੀਵਨੀਕਾਰ ਗ਼ੈਰ ਹਾਜ਼ਰ ਹੈ ਪਰ ਸਾਰੇ ਵੇਰਵੇ ਉਹਦੇ ਦਵਾਲੇ ਹੀ ਘੁੰਮਦੇ ਹਨ।

ਨਾਵਲ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਖੰਡ ਵਿੱਚ ਸੁਚੇਤ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਮੱਧਕਾਲੀ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਵਾਲੀ 'ਯਾਰ-ਫ਼ਰਮਾਇਸ਼' ਵਾਲੀ ਜੁਗਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। 'ਯਾਰਾਂ ਅਸਾਂ ਨੂੰ ਆਣ ਸਵਾਲ ਕੀਤਾ' ਵਾਂਗ ਹੀ ਲੇਖਕ ਦਾ ਲੰਗੋਟੀਆ ਯਾਰ ਉਹ ਨੂੰ ਈਵਾ ਤੇ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਖ਼ਤ ਦੇ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ- "ਇਹ ਸਾਰੇ ਲਫ਼ਜ਼ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰ ਦੇ।"³³

ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਗਲਪਾਤਮਕ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਅਰਥ-ਸੰਚਾਰ ਲਈ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੀ ਤਕਨੀਕ ਵੀ ਵਰਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਤਕਨੀਕ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਵਪਾਰ ਰਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ 'ਚੋਂ ਉਪਜ ਰਹੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਬਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਮਿਰਜ਼ੇ ਨੂੰ ਖ਼ਤ ਲਿਖਣ ਸਮੇਂ ਕਈ ਵਾਰ ਆਪਣੇ ਅੰਗ-ਸੰਗ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਖ਼ਤ ਲਿਖਦੀ ਹੈ, ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਕਈ ਵਾਰ ਤਾਂ ਉਹ ਖੁੱਲ੍ਹੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਸੁਪਨੇ ਵੇਖਦੀ ਹੈ।

ਜਿਵੇਂ 'ਦੁਆਬਾ' ਨਾਵਲ ਦੇ ਹਰ ਕਾਂਡ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਦੀ ਸਤਰ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਉਵੇਂ ਹੀ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਦੀਆਂ ਕਾਫ਼ੀਆਂ ਤੇ ਕੁਝ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਵੇਂ ਹੀ 'ਪੰਧ' ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਦੀਆਂ ਕਾਫ਼ੀਆਂ, ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਦੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਦੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਸ਼ੇਅਰਾਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੀ ਨਾਇਕਾ ਈਵਾ ਵੱਲੋਂ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡ ਕੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮੁਲਕਾਂ ਦੀ ਸੈਰ ਕਰਦਿਆਂ 27 ਜੁਲਾਈ 1979 ਨੂੰ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਖੇ ਖ਼ਤ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 4 ਦਸੰਬਰ 1979 ਦੇ ਹਾਂਗਕਾਂਗ ਤੱਕ ਲਿਖੇ ਖ਼ਤਾਂ ਨੂੰ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਵੰਨਗੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਮਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

'ਸੂਰਜ-ਗ੍ਰਹਿਣ' ਵਰਗੀ ਅਜਿਹੀ ਜੁਗਤੀ-ਵਿਵਧਤਾ ਵਾਲੀ ਰਚਨਾ ਸਿਰਜਣ ਲਈ ਗਹਿਰੇ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਕਲਾਤਮਕ-ਸੂਝ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਰੰਧਾਵੇ ਕੋਲ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਵਾਲੀ ਅੱਖ ਵੀ ਤੇ ਅਹਿਸਾਸ ਨੂੰ ਚਿਤਰਣ ਵਾਲੀ ਕਲਮ ਵੀ। ਇਕੋ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਵੇਖਣ ਤੇ ਵਿਖਾ ਸਕਣ ਵਾਲੀ ਸਮਰੱਥਾ ਦਾ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਇਜ਼ਹਾਰ 'ਸੂਰਜ-ਗ੍ਰਹਿਣ' ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਰੰਧਾਵੇ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਇਸ਼ਕ ਤੇ ਇੰਤਕਾਮ ਦਾ ਚਿੱਤੇਰਾ ਕਹਿਣ ਨਾਲੋਂ ਉਹਦੀ ਸਾਹਿਤ ਸਮਰੱਥਾ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚਲੀ ਵਿਵਦਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

1. ਡਾ. ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ : ਇਕ ਸਰਵੇਖਣ, ਖੋਜ ਪਤ੍ਰਿਕਾ, ਅੰਕ 5, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਨਾ 6.
2. ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੋਚ, ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ : ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਅਹਿਸਨ ਰੰਧਾਵਾ, ਖੋਜ ਦਰਪਣ, ਅੰਕ 25, ਜਨਵਰੀ 1986, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੰਨਾ 113.
3. ਡਾ. ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਬਿੰਦ, ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ, ਖੋਜ ਦਰਪਣ, ਅੰਕ 25, ਜਨਵਰੀ 1986, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੰਨਾ 50.
4. ਮਅਸੂਦ ਅਸਅਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬ ਦਾ ਵੱਡਾ ਨਾਮ, ਤਿਮਾਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬ, ਪੰਨਾ 6.
5. ਆਇਸ਼ਾ ਰੰਧਾਵਾ, ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਅਹਿਸਨ ਰੰਧਾਵਾ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰੀ, ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਇਕ ਲਿਸ਼ਕਾਰੇ ਦੇ, ਪੰਨਾ 6.
6. ਸੱਤਾਰ ਤਾਹਰ, ਸੂਰਜ ਗ੍ਰਹਿਣ, ਦੀਪਕ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਜਲੰਧਰ, ਅਕਤੂਬਰ 1985, ਪੰਨਾ 10.
7. ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਅਹਿਸਨ ਰੰਧਾਵਾ, ਦੁਆਬਾ, ਦੀਪਕ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਜਲੰਧਰ, 1985, ਪੰਨਾ 7.
8. ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਅਹਿਸਨ ਰੰਧਾਵਾ, ਪੰਧ, ਕੁਕਨੁਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਜਲੰਧਰ, 2001, ਪੰਨਾ 44.
9. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 10.
10. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 10.
11. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 10.
12. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 16.
13. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 17.
14. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 21.
15. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 15.
16. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 52.
17. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 27.
18. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 34.
19. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 108.
20. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 14.
21. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 28.
22. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 26.
23. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 37.
24. ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਅਹਿਸਨ ਰੰਧਾਵਾ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵਾਰ, ਨਿਊ ਏਜ ਬੁੱਕ ਸੈਂਟਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1983, ਪੰਨਾ 6.
25. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 55.
26. ਡਾ.ਅਤਰ ਸਿੰਘ, ਸਾਹਿਤ ਸੰਵੇਦਨਾ, ਰਘਬੀਰ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1984, ਪੰਨਾ 224.
27. ਡਾ. ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਉੱਤੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਝਾਤ, ਖੋਜ ਦਰਪਣ, ਅੰਕ 32, ਜੁਲਾਈ 1989-93, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੰਨਾ 18.
28. ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਅਹਿਸਨ ਰੰਧਾਵਾ, ਪੰਧ, ਪੰਨੇ 82-83.
29. ਉਹੀ, ਪੰਨੇ 31-32.

30. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 21.
31. ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਅਹਿਸਨ ਰੰਧਾਵਾ, ਦੁਆਬਾ, ਪੰਨਾ 120.
32. ਡਾ.ਐਮ.ਐਸ. ਅੰਮ੍ਰਿਤ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪਟਿਆਲਾ, ਜੂਨ-ਜੁਲਾਈ 1994, ਪੰਨਾ 115.
33. ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਅਹਿਸਨ ਰੰਧਾਵਾ, ਸੂਰਜ ਗ੍ਰਹਿਣ, ਪੰਨਾ 19.

ਜਸਬੀਰ ਮੰਡ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਆਖਰੀ ਬਾਬੇ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਗਤ ਸਰੇਕਾਰ

ਜਸਬੀਰ ਮੰਡ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਨਾਂ ਹੈ। ਔੜ ਦੇ ਬੀਜ ਨਾਵਲ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਆਖਰੀ ਪਿੰਡ ਦੀ ਕਥਾ, ਖਾਜ, ਬੋਲ ਮਰਦਾਨਿਆ ਅਤੇ ਸੱਜਰੇ ਨਾਵਲ ਆਖਰੀ ਬਾਬੇ ਨਾਲ ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਰਗਰਮ ਹੈ

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਦਾ ਆਰੰਭ ਭਾਵੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਕਬਜ਼ੇ ਨਾਲ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਦਖਲ ਖੇਤੀ ਸੈਕਟਰ ਰਾਹੀਂ ਹਰੇ ਇਨਕਲਾਬ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹਰਾ ਇਨਕਲਾਬ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਖੇਤੀ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਬਦਲਾਅ ਹੈ ਇਹ ਨਾਵਲ ਖੇਤੀ ਦੇ ਇਸ ਨਵੇਂ ਮਾਡਲ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜਿਉਣ ਦੀਆਂ ਵੱਖੋ-ਵੱਖ ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਚਿਤਰਦਾ ਹੈ - ਨਾਵਲ ਦੇ ਪਾਤਰ ਬਿਰਸਾਬਲਕਾਰ ਅਤੇ ਹਰਜੀਤ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ, ਆਂ ਤਿੰਨ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਬਿਰਸਾ ਪੁਰਖਿਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਦਾ ਗਵਾਹ ਹੈਬਲਕਾਰ ਹਰੇ ਇਨਕਲਾਬ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਨਕ ਖੇਤੀ ਮਾਡਲ ਅਪਣਾਉਣ ਵਾਲੀ ; ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਦਾ ਤਰਜਮਾਨ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰਜੀਤ ਹਰੇ ਇਨਕਲਾਬ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਪਾਤਰ ਹੈ ਇਹ ਤਿੰਨ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬੀਤੇ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ

ਨਾਵਲ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਪਾਤਰ ਬਿਰਸਾ ਕੁਦਰਤ ਨੂੰ ਦਾਤਾ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਰਾਹ ਦਾ ਪਾਂਧੀ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਕੁਦਰਤ ਨਾਲ ਨਾਤਾ ਜਿਉਣ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦਾ ਲੈਣ ਅਤੇ ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਸ਼ੁਕਰਾਨਾ ਦੇਣ ਦਾ ਹੈ ਬਿਰਸੇ ਦੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਹ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਬੰਦੇ)Human (ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਅਚੇਤ ਰੂਪ ਚ ਰਮੀ ਹੋਈ ' ਸੀ ਉਹ ਨਿੱਤ ਦੇ ਕਾਰਭਾਉਂਦੇ ਸਨਵਿਹਾਰ ਵਿਚ ਇਸ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਨਿ- ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੰਨੀ ਦਾ ਮੱਝ ਚੋਣ ਵਕਤ ਧਰਤੀ ਤੇ ਦੁੱਧ ਦੀਆਂ ਧਾਰਾਂ ਮਾਰਨਾ ਇਸ ਸ਼ੁਕਰਾਨੇ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਹੈ ਬੋਲ ਬਾਈ ਵਿਚ- ਪਾਈ ਦਾ ਜਲ ਤੋਂ ਖਵਾਜਾ ਹੋ ਜਾਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਨਿਆਮਤਾਂ ਨੂੰ ਸਤਿਕਾਰਨ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਹੈ ਪਰ ਜਿਉਣ ਦਾ ਇਹ ਤਰੀਕਾਸਲੀਕਾ/ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਦੇ ਤਰਕਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਨਹੀਂ/ਰਹਿੰਦਾ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਨੇ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕ ਦੇ ਜਾਦੂ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਥੁੜਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਕੇ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ ਨਾਲ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਸੰਤੁਸ਼ਟ/ਕਰਨ ਦੀ ਮਿੱਥ ਸਿਰਜੀ ਇਸ ਮਿੱਥ ਨੇ ਕੁਦਰਤ ਬਾਰੇ ਬੰਦੇ ਦਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਪੂਰਵ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਕੁਦਰਤ ਅਨੰਤ ਹੈ ਪਰ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਕੁਦਰਤ ਬੰਦੇ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰਨ ਜੇਗੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਇਸ ਥੁੜ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਲਈ ਵਿਗਿਆਨ ਤੇ ਤਕਨੀਕ ਦੇ ਰੋਲ ਨੂੰ ਨਿਰਪੇਖ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਇਹ ਤਰਕ ਹਰੇ ਇਨਕਲਾਬ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਹਾਲਾਂਕਿ ਕੁਦਰਤ ਹਰ ਜੀਅਜੰਤ ਦੀਆਂ ਕੁਦਰਤੀ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰ ਕਰਨ ਦੇ - ਲਾਲਸਾਪੂਰਨ ਹਾਬੜੇਪਣ ਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ,ਸਮੱਸਿਆ ਬੰਦੇ ਦੇ ਅਸਾਵੇ ;ਤਾਂ ਸਮਰੱਥ ਹੈ ਕੁਦਰਤ ਅਤੇ ਬੰਦੇ ਦੇ ਮੈਕਾਨਿਜ਼ਮ ਅਸਾਵੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਬਲਕਾਰ ਮੁਨਾਫੇ ਲਈ ' ਖੇਤੀ ਦੇਇਨਕਲਾਬੀ' ਮਾਡਲ ਨੂੰ ਚੁਣਦਾ ਹੈ ਇਹ ਖੇਤੀ ਮਾਡਲ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਥਾਂ ਟੈਕਨੋਲੋਜੀ ਦੇ ਰੱਬ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਗਾਥਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਂਦੀ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕ ਦੀ ਸਾਪੇਖਤਾ (Relativity) ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕਰਕੇ ਇਸ ਤੇ ਸਮਰਿਧੀ ਅਤੇ ' ਸਮਰੱਥਾ ਦਾ ਲੇਬਲ ਲਾਉਣ ਵਾਲੀ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਨੇ ਮੁਨਾਫੇ ਲਈ ਜੇ ਬੁਣਤ ਬਣਾਈ ਉਸਨੇ ਬੰਦੇ ਸਮੇਤ ਕੁੱਲ ਕਾਇਨਾਤ ਦੇ ਜੀਵਨੀ ਲਈ ਸੰਕਟ ਖੜ੍ਹੇ ਕੀਤੇ- ਨਾਵਲ ਹਰੇ ਇਨਕਲਾਬ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਵਿਗਿਆਨਅਤੇ ਤਰਕ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਬਿਰਤਾਂਤਦਾ ਹ ਟੈਕਨੋਲੋਜੀ ,ੈ:

ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਪੁਰਾਣਾ ਇੱਕ ਸੁਪਨਾ ਯਾਦ ਆਇਆ ਥੋੜ੍ਹਾ ਅਨੇਕਾ ਸੀਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ,
ਚੋਂ ਲੰਘਿਆ ਛਣ ਕੇ ਚੇਤਿਆਂ-ਛਣ,ਅਜੀਬ ਕਿਸਮ ਦੇ ਪਹਿਰਾਵੇ ਵਾਲਾ ਬਜ਼ੁਰਗ ਸੀ...
ਜਾਪਿਆ ਜਿਵੇਂ ਬਾਪੂ ਹੀ ਭੇਸ ਬਦਲ ਕੇ ਆਇਆ ਹੈ ਉਹਨੇ ਨਾਂ ਲੈ ਕੇ ਬੁਲਾਇਆ:

"ਸੁਣਿਆ ਬਿਰਸਿਆ ਲੇਹੇ ਨੇ ਰੱਬ ਖੋਹ ਲਿਆ...?"

"ਬਾਪੂ..."

"ਸਭ ਨੇ ਮਿਲਕੇ ਖੇਤਾਂ ਦਾ ਜਤ...ਸਤ ਭੰਗ ਕਰ ਤਾ ਪੁੱਤ-235 ਪੰਨਾ) "

ਕਾਰਨਅਕਾਰਨ ਦੇ ਭੇੜ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਵਾਰ ਵਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ/ ਇਹਨਾਂ ਭੇੜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਤਰਕ ਦਾ
ਤਲਿੱਸਮ ਬੇਨਕਾਬ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਬਿਰਸੇਇਸ ਕਰਕੇ ਹੀ ਹੈ ਬਲਕਾਰ ਤੇ ਹਰਜੀਤ ਵਿਚਲੀ ਵਿੱਥ , ਬਿਰਸੇ
ਲਈ ਜੀਵਨ ਕਾਰਨਾਂ ਤੇ ਤਰਕਾਂ ਤੋਂ ਆਸੇਪਾਸੇ ਵੀ ਹੈ- ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਲਈ ਫ਼ਸਲਾਂ ਦਾ ਅੰਨ ਹੋਣਾ
ਵੀ ਮਾਅਨੇ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਫੁੱਲ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਰੂਹ ਦਾ ਰੱਜ ਹਨ:

ਬਿਰਸੇ ਨੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਨੀੜ ਨਾਲ ਬੱਚਿਆਂ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ ਉਹ ਤਿਲਾਂ ਦੇ ਗੁਲਾਨਾਰੀ ਫੁੱਲਾਂ
ਵਰਗੇ ਜਾਪੇ ਫਿਰ ਉਹਨੂੰ ਉਹ ਫ਼ਸਲਾਂ ਵੀ ਯਾਦ ਆਈਆਂਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਫੁੱਲ ਲੱਗਦੇ ਸਨ ,
ਤਿਲਸਭ ਦੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਰੰਗ ਵੀ ਅੱਖਾਂ ...ਸੂਹ ,ਛੇਲੇ ,ਅਲਸੀ ,ਸਰ੍ਹੋਂ ,ਮਾਂਹ ,ਮਸਰੀ ,
ਸਾਹਮਣਿਓਂ ਲੰਘਦੇ ਰਹੇ ਇਹ ਬੜੀਆਂ ਦਾਨੀਆਂ ਫ਼ਸਲਾਂ ਸਨ ਦੇਦੇ ਵਾਰ ਆਨੰਦ ਦਿੰਦੀਆਂ -
ਸਨ ਪਹਿਲਾਂ ਫੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਫਿਰ ਅੰਨ ਨਾਲ...

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਬਲਕਾਰ ਅਤੇ ਹਰਜੀਤ ਹਰ ਵਸਤਵਰਤਾਰੇ ਬਾਰੇ ਤਰਕ ਤੇ ਕਾਰਨ ਮੁਤਾਬਿਕ ਸੋਚਣ /
ਸਗੋਂ ਤਰਕ ਅਤੇ ਕਾਰਨ ਨੂੰ ਹੀ ਸਰਵ ਪ੍ਰਥਮ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਹਨ ,ਵਾਲੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਤਰਕਾਂ ਦੇ ਇਸ ਦਾਬੇ
ਹੇਠ ਹੀ ਬਲਕਾਰ ਹਾਈਬ੍ਰਿਡ ਬੀਜਾਂ ਨਾਲ ਖੇਤੀ ਵਿਚ ਇਨਕਲਾਬ ਲੈ ਆਉਣ ਦੇ ਰਾਹ ਤੇ ਬੇਕਿਰਕ ਹੋ '
ਕੇ ਤੁਰਦਾ ਹੈ ਤਰਕਾਂ ਦੇ ਭੇੜ ਵਿਚ ਹੀ ਉਹ ਬਿਰਸੇ ਨੂੰ ਬੀਤੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਪ੍ਰਸੰਗਕ ਮੰਨਣ ਲਗਦਾ
ਹੈ ਅਗਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਤਰਕਾਂ ਦੇ ਭੇੜ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਬਲਕਾਰ ਨੂੰ ਅਪ੍ਰਸੰਗਕ ਬਣਾਉਣ ਲਗਦੇ
ਹਨ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹਰਜੀਤ ਮੁਨਾਫ਼ੇ ਦੇ ਤਰਕ ਕਰਕੇ ਖੇਤੀ ਛੱਡ ਕੇ ਜ਼ਮੀਨ ਵੇਚਣ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ
ਹੈ ਜਿਹਨਾਂ ਤਰਕਾਂ ਆਸਰੇ ਉਹ ਬਿਰਸੇ ਨੂੰ ਹਰਾਉਂਦਾ ਹੈ ਉਹੀ ਤਰਕਾਂ ਨਾਲ ਹਰਜੀਤ ਹੱਥੋਂ ਮਾਤ
ਖਾਂਦਾ ਹੈ ਨਾਵਲ ਤਰਕਾਂ ਦੇ ਦਾਬੇ ਦੇ ਫੈਲਾਅ ਨੂੰ ਬੰਦਿਆਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦਿਖਦੇ ਅਣਦਿਖਦੇ ਹਰ
ਵਸਤਾਘਰਾਂ ਵਿਚ ,ਮਸਲਨ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਇੱਕੋ ਫ਼ਸਲੀ ਚੱਕਰ ਦਾ ਦਾਬਾ ਹੈ ;ਵਰਤਾਰੇ ਤੱਕ ਵੇਖਦਾ ਹੈ/
ਤੇ' ਸਬਰਾਂ ,ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਦਾਬਾ ਹੈ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦਾ ਦਾਬਾ ਹੈ ਬੰਦਿਆਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮੁਲਕਾਂ ਉੱਤੇ ਅਤੇ
ਅੰਤ ਕੁਦਰਤ ਉੱਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਹੋਣ ਦੀ ਬੰਦੇ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਇਹਨਾਂ ਹੀ ਆਦਤਾਂ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਜਾਪਦੀ ਹੈ

ਹਰੇ ਇਨਕਲਾਬ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਦਲੇ ਖੇਤੀ ਮਾਡਲ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਖੇਤੀ ਕਰਨ ਦੇ ਤਰੀਕੇ
ਨਹੀਂ ਬਦਲੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜਿਉਣ ਨੂੰ ਬਦਲਿਆ ਹੈ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬੀਤੇ ਵਿਚ ਕੁਦਰਤੀ ਤਰਤੀਬ ਅੰਦਰ
ਜਿਉਣ ਦਾ ਸਲੀਕਾ ਹੈਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰਤੀਬ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਮੁਤਾਬਿਕ ਭੰਗ ;
ਕਰਕੇ ਵਰਤਣ ਦਾ ਵਿਹਾਰ ਹੈ ਇਹ ਨਾਵਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜਿਉਣ ਢੰਗ ਵਿਚ ਆਈ ਇਸ ਤਬਦੀਲੀ
ਰਾਹੀਂ ਬੰਦੇ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਦੇ ਸਵਾਲ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਹੈ/ ਇਹ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਕਾਸ ਮਾਡਲ ਦੇ ਘੇੜੇ
ਤੇ ਸਵ'ਾਰ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਰੋਕ ਕੇ ਸਵਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਵਿਚ ਵੀ ਖੁਸ਼
ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਅਜੇਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਅਸਹਿਜਤਾ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਨਾਵਲ ਹਰੇ ਇਨਕਲਾਬ ਦੇ ਰੂਪ
ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕ ਦੇ ਆਸਰੇ ਕੀਤੀ ਤਰੱਕੀ ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਚਿੰਨ੍ਹ'ਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ

ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦਾ ਯੁੱਗ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਹ ਨਾਵਲ ਬੀਤੇ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਵਰਤਮਾਨ 'ਚ' ਗਿਆਨਅਗਿਆਨ ਬਾਰੇ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਓਂ ਸੰਵਾਦ ਤੋਰਦਾ ਹੈ/ ਨਵੇਂ ਬੀਜਾਂ ਨਾਲ ਹਰੇ ਇਨਕਲਾਬ ਦੇ ਮਗਰ ਤੁਰਨ ਵਾਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਪਿੰਡ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੜ੍ਹੀਲਿਖੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਛੱਡ ਕੇ - ਲਿਖੇ ਹਨ।-ਸਹਿਰ ਵਸਣ ਵਾਲੇ ਜਾਂ ਵਸਣ ਲਈ ਇੱਛਕ ਪਾਤਰ ਵੀ ਪੜ੍ਹੇਕੀ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਅਤ ਹੋਣ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਪੜ੍ਹਾਈ ਨਾਲ ਬਜ਼ਾਰ ਅਨੁਕੂਲਿਤ ਹੋਣਾ ਹੀ ਗਿਆਨ ਦੀ ? ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਗਿਆਨ ਕੀ ਹੈ ਕੀ ਅਸੀਂ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਈ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਸਮਝਦਾਰ ਹੋਏ ਹਾਂ ? ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀ ਖ਼ਾਸੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਨਾਵਲ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਕਾਸ ਮਾਡਲ ਤੇ ਸਵਾਲ ' ਖੜ੍ਹੇ ਕਰਦਾ ਵੀ ਤਬਦੀਲੀਵਿਰੋਧੀ ਨਹੀਂ ਨਵੇਂ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਵਿਚ ਕਸਮਕਸ ਸਦਾ ਰਹੀ ਹੈ ਇਸ ਕਸਮਕਸ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਉਦਰੇਵਾਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਵਿਰਸੇ ਨਾਲ ਮੋਹ ਭਾਵੁਕਤਾ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਵੇ ਪਰ ਇਹ ਨਾਵਲ ਵਿਰਸੇ ਪ੍ਰਤਿ ਅਜਿਹੀ ਭਾਵੁਕਤਾ ਦੀ ਥਾਂ ਨਵੇਂ ਨੂੰ ਅੰਨ੍ਹੇਵਾਹ ਅਪਣਾਅ ਲੈਣ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਤੇ ਸਵਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਇਹ ਮਾਮਲਾ ਮਹਿਜ਼ ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਨਹੀਂ ਬੇਮੁਹਾਰੀ ਤਬਦੀਲੀ ; ਦਾ ਹੈ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਅਤੀਤ ਨਾਲੋਂ ਵਿਯੋਗਿਆ ਜਾਣਾ ਇਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਨਵੇਂ ਖੇਤੀ ਮਾਡਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਨਕ ਢੰਗ ਨੂੰ ਖਰੇ ਹੋਣ ਦੀ ਕਸੌਟੀ ਮੰਨ ਕੇ ਪੁਰਖਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸਗਲ ਸਿਆਣਪਾਂ ਵੱਲ ਨਾ ਕੇਵਲ ਪਿੱਠ ਕਰ ਲਈ ਸਗੋਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਢਾਹ ਲਾਉਣ ਦਾ ਸਵੈਘਾਤੀ ਪੈਂਤੜਾ ਵੀ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਿਆਣਪਾਂ ਦਾ ਹਿਕਾਰਤ ਨਾਲ ਟਿੱਚਰ ਬਣ ਜਾਣਾ ਇਸ ਰਵੱਈਏ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ:ਜਿਵੇਂ ;

"ਹਲ ਵਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹੜੇ ਅਕਲ ਚਾਹੀਦੇ ਏ..ਖਿੱਚਦੇ ਡੰਗਰਾਂ ਮਗਰ ਤੁਰਨਾਂ ਹੀ ਹੈ , "ਗੋਕੇ ਲਈ ਡੰਗਰ ਸ਼ਬਦ ਬਹੁਤ ਓਪਰਾ ਸੀ ਸਾਦੇ ਬੋਲਾਂ ਨੇ ਸਿਦਕ ਦੀ ਚੁੱਪ ਧਾਰ ਲਈ"

ਇਸ ਟਿੱਚਰ ਨੇ ਮੂਲ) ਵਾਸੀਆਂ-Indigenous (ਦੀਆਂ ਅਨੁਭਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀਆਂ ਸਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਿਆਣਪਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਕੇਵਲ ਰੱਦ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਹਿਕਾਰਤ ਵੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਇਸ ਹਿਕਾਰਤ ਨੇ ਨਵੇਂ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸਰਵ ਪ੍ਰਥਮ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਨਵੇਂ ਨੂੰ ਅੰਨ੍ਹੇਵਾਹ ਅਪਣਾਉਣ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਨੂੰ ਨਿਕੰਮਾ ਕਰਿ ਕੇ ਰੱਦਣ ਦਾ ਇਹ ਹਿੰਸਕ ਅਮਲ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਅਸਹਿਜਤਾ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਕ ਬਣਿਆ

ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚੋਂ ਹੁਣਵੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਜੋ ਬਿੰਬ ਉੱਭਰਦਾ ਹੈਉਹ ਸਹਿਜ ਨਹੀਂ , ਜਦੋਂ ਬਦਲਾਅ ਸਹਿਜ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਬਾਹਰੀ ਦਬਾਅ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਫਲ ਹੋਣ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਜ਼ਦ ਵਿਚ ਆਏ ਸਮਾਜ ਅਸਹਿਜ ਹੋਏ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਹਥਲਾ ਨਾਵਲ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਅਸਹਿਜਤਾ ਨੂੰ ਇਸ ਪਰਿਪੇਖ ਤੋਂ ਨਿਹਾਰਦਾ ਹੈ ਇਹ ਅਸਹਿਜਤਾ ਬੇਮੁਹਾਰੀ ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਪਰਤੀਅ ਹੈ ਜਿਹਦੀਆਂ ਲਗਾਮਾਂ ਬਲਕਾਰ ਅਤੇ ਹਰਜੀਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਹੱਥੋਂ ਛੁੱਟ ਗਈਆਂ ਹਨ

ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀ ਬੀਤੇ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਬਾਰੇ ਪਹੁੰਚ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਮਾਡਲ ਮੁਤਾਬਕ ਪਰਖਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਇਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਪਦਾਰਥਕ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਕ ਵਰਗਾਂ ਨੂੰ ਉਲੰਘਦਾ ਹੈ ਇਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਨਜ਼ਰੀਆ ਵਸਤਾਂ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਸਹਿਜ ਤੋਰ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਵਿਚਾਰਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਇਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਹੋਣ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਵਿਚ ਵੇਖਣ ਦਾ ਢੰਗ ਹੈ ਇਸ ਕਰਕੇ ਯੂਰਪ ਦੇ ਮਾਨਵ ਕੇਂਦਰਿਤ ਅਤੇ ਪੁੰਜੀ ਦੇ ਮੁਨਾਫੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਦੋਵੇਂ ਨਜ਼ਰੀਏ ਸਵਾਲਾਂ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਹਨ ਪੂਰਵ ਆਧੁਨਿਕ ਤੋਂ ਆਧੁਨਿਕ ਤੇ ਉੱਤਰ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵੱਲ ਸਫ਼ਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਮਨੁੱਖ ਇਹ ਸਵਾਲ ;ਨਾ ਕੁ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੈਸਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਮਰਹਲੇ ਤੈਅ ਕਰਕੇ ਕਿੰ ,ਹੀ ਨਾਵਲ ਦਾ ਧੁਰਾ ਬਣਿਆ ਹੈ

¹ ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 29.

ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਨੁਕਤਾ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੋਣ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਜ਼ਰੀਆਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਬਿਰਸੇ ਦੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਸੰਤਾਲੀ ਦੀ ਜ਼ਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਸੰਤਾਲੀ ਦੇ ਦੁਫਾੜ ਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਸਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਭਾਈਚਾਰਕ ' ਅਰਥਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਵਿਜੋਗਿਆ ਗਿਆ ਪੰਜਾਬ ਆਪਣੇ ਹੋਣ ਦੇ ;ਸਾਂਝਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਟੁੱਟੀਆਂ ਸੰਤਾਲੀ ਦੀ ਹਿੰਸਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਧਿਰ ਇਸ ਦੁਫਾੜ ਦਾ ਇਕ ਪਾਸਾ ਹੈ ਬਿਰਸੇ ਅਤੇ ਤੇਜੇ ਵਰਗਿਆਂ ਦੀ ਜਿਉਣ ਬਿਧ ਦੂਜਾ ਪਾਸਾ ਹੈ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜਿਉਣ ਵਿਚ ਦੇਵੇਂ ਧਿਰਾਂ ਹਨ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਹੋਣ ਦੀ ਜ਼ਾਮਨ ਦੂਜੀ ਧਿਰ ਬਣੀ ਬਿਰਸੇ ਹੁਰਾਂ ਦੀ ਧਿਰ ਨੇ ਕਿਰਤ ਅਤੇ ਪੁਰਖਿਆਂ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਆਸਰੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੋਣ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਿਆ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਸਮੂਹਕ ਸਿਮਰਤੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਸਨ ਇਹ ਸਮੂਹਕ ਸਿਮਰਤੀਆਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੰਭਲਣ ਦੀ ਟੇਕ ਬਣੀਆਂ ਇਹ ਸਿਮਰਤੀਆਂ ਬਿਰਸੇ ਕੋਲ ਅਨੇਕ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਹਨ ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਰੂਪ ਖੇਤ ਹਨਦੂਜਾ , ਰੂਪ ਉਸ ਦੇ ਮਾਪੇ ਹਨ ਅਤੇ ਤੀਜਾ ਰੂਪ ਭਗਤ ਧੰਨਾ ਹੈ

ਖੇਤ ਬਿਰਸੇ ਦੀ ਕਰਮ ਭੂਮੀ ਹਨ ਜੇ ਉਸ ਦੇ ਕੁਦਰਤ ਨਾਲ ਵਾਹ ਅਤੇ ਵਤੀਰੇ ਦੇ ਗਵਾਹ ਬਣੇ ਹਨ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਉਹ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਨੇਮਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚੋਂ ਸਿੱਖਦਾਸਵੀਕਾਰਦਾ ਤੇ ਮਾਣਦਾ ਹੈ , ਇਹਨਾਂ ਅਨੁਭਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਉਹ ਜਿਉਣ ਦੇ ਗੁਰ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ, ਮਸਲਨ ; " ਖੇਤਾਂ ਕੋਲ ਹੋਣੇ ਦਾ ਢੰਗ ਪੁੰਗਰਨਾ ਹੈਪੱਕਣਾ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਤੋਂ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਜੰਮਣ ਦੀ ਆਸ ਰੱਖਣਾ ਹੈ ,ਬਿਰਸੇ ਦੀ ਜੰਗ ਨਾਲ " ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਮਿਲਣੀ ਦਾ ਰਾਹ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਇਕੱਲੇ ,ਉਦਾਸ ਅਤੇ ਜਗਿਆਸੂ ਵਖਤਾਂ ਵਿਚ ਸਿਮਰਤੀ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਮਾਂਪਿਓ ਨਾਲ ਜੁੜਦਾ ਹੈ- ਉਸ ਦੇ ਮਾਪੇ ਪੁਰਖਿਆਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਸਾਂਝ ਪਵਾਉਂਦੇ ਹਨ ਧੰਨਾ ਭਗਤ ਕਿਰਤ ਦੀਆਂ ਬਰਕਤਾਂ ਨੂੰ ਖੁਦਾਈ ਤੱਕ ਲੈ ਜਾਣ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸਰਲਸਰਸ ਰੂਪ ਹੈ/ ਬਿਰਸੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਹੋਣ ਵੰਨਸੁਵੰਨਤਾ ਦਾ - ਮੁੱਦਈ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਇਕਸਾਰਤਾ ਦੇ ਦਬਦਬੇ ਬਿਰਸੇ ਨੂੰ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਗਵਾਰਾ ਨਹੀਂ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਸਮੂਹਕ ਅਨੁਭਵਾਂ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਦੁਆਲੇ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਹੋ ਕੇ ਜੀਵਨ ਪੰਧ ਤੇ ਤੁਰਦਾ ਹੈ' ਬਿਰਸੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਸੰਤਾਲੀ ਦੀ ਹਿੰਸਾ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵਾਂ ਤੇ ਸਮੂਹਕ ਸਿਮਰਤੀਆਂ ਚੋਂ ਮਿਲੇ ਗਿਆਨ ਆਸਰੇ ' ਝੱਲਦਾ ਹੈ ਝੱਲਣ ਦੀ ਇਹ ਸਮਰੱਥਾ ਬਿਰਸੇ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਵਿਚ ਸਾਂਝੇ ਬੇਬੇ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ:

ਉਂਝ ਤਾਂ ਬੇਬੇ ਦੁੱਖਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਉਂਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਜਦ ਵੀ ਸੁਣਾਈ ਸੀ ਉਹ ਦੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਅਰਦਾਸ ਵਾਂਗ ਸੁਣਾਉਂਦੀ ਤਾਂ ਜੇ ਇਹ ਫਿਰ ਨਾ ਵਾਪਰੇ ਅਜਿਹੇ ਵੇਲੇ ਉਹ ਅਕਸਰ ਕਹਿੰਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ:

"ਡੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਖਾਲੀ ਹੋ ਜਾ ਪੁੱਤ..."²

ਬੇਚੈਨ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਚੁਰਾਸੀ ਹੋਰ ਬੇਚੈਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਨ ਮਸਤਕ ਤੇ ਭੈਅ ਤੇ ਸਦਮੇ ਦੇ ' ਰੂਪ ਵਿਚ ਉੱਕਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਇਸ ਸਦਮੇ ਦੀ ਚੁੱਪ ਨੂੰ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਹੰਢਾਇਆ ਸੁਰਤਾ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਾਧੀ ਚੁੱਪ ਨੂੰ ਬਿੰਬਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਚੁਰਾਸੀ ਵਿਚ ਬਾਗੀ ਬਣਿਆ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹਨੇ ਛੋਟੇ ਪੁੱਤ ਨਾਲ ਲੱਗ ਕੇ ਮਿਹਨਤ ਕਰ ਕੇ ਕਬੀਲਦਾਰੀ ਕਿਉਂਟੀ ਆਖਰੀ ਉਮਰੇ ਉਸ ਦਾ ਦਿਮਾਗ ਹਿੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਚੁੱਪ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਚੁਰਾਸੀ ਦੀ ਗੱਲ ਛੇੜਨੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਚੁਰਾਸੀ ਦੇ ਹੌਲ ਅਤੇ ਦਰਦ ਦਾ ਪਾਸਾਰ ਹੈ ਸਮੂਹਕ ਮੌਤਾਂ ਦੇ ਸੰਤਾਪ ਦੀ ਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਮਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਦੇ ਬੋਲ ਬਿੰਬਤ ਕਰਦੇ ਹਨ:

"ਚੰਦਰਾ ਕਾਲਜਾ ਚੇਬ ਗਿਆ..."

² ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 205.

"ਵੇ ਐਨੀ ਮੇਰੇ ਪੁੱਤ ਦੀ ਕਿਆ ਲੇੜ ਪੈਗੀ ਤੀ ਤੈਨੂੰ ਸਰਕਾਰੇ..."

ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਇਹ ਪਾਸਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੋਣ ਨੂੰ ਝੰਜੋੜਨ ਵਾਲੇ ਹਨ ਇਸ ਤੋਂ ਪਾਰ ਜਾਣ ਦਾ ਕੋਈ ਧਰਵਾਸ ਜਾਂ ਧੁਰਾ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਇਸ ਲਈ ਚੁਰਾਸੀ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਾਧੀ ਚੁੱਪ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਹੁਣਵੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬੇਚੈਨ ਚਿਹਰੇ ,ਗਿੰਦੀ ,ਹਰਜੀਤ) ਮੇਹਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਜੀਤਪੰਜਾਬ ਵਿਚਲੀ ਚੁੱਪ ਅਤੇ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਅਗਲਾ ਪਾਸਾਰ ਹਨ (ਓਪਰੀ ਨਜ਼ਰੇ ਇਹ ਭਿੰਨ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਮੂਲ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਬੇਚੈਨੀ ਸਾਂਝੀ ਹੈ ਇਸ ਬੇਚੈਨੀ ਨੂੰ ਹੋਣ/ਹੋਂਦ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਜੋਂ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਤੋਂ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਵਜੋਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪੰਜਾਬ ਆਪਣੇ ਵਰਤਮਾਨ ਤੋਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਦਾ ਆਲਮ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਬੇਚੈਨੀ ਦਾ ਸਬੱਬ ਹੈ

ਆਈਨੂੰ ਟੀ ਸੈਕਟਰ ਦੇ ਗ੍ਰੈਜੂਏਟ ਹਰਜੀਤ. ਛੇ ਹਜ਼ਾਰ ਦੀ ਨਿਗੂਣੀ ਨੌਕਰੀ ਰਾਸ ਨਹੀਂ ਆਈ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਘਾਟੇ ਦਾ ਵਣਜ ਲਗਦੀ ਹੈ ਜ਼ਮੀਨ ਵੇਚਣ ਦਾ ਰਾਹ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੁਖਾਂ ਦੀ ਦਾਰੂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਪਰ ਟੱਬਰ ਰਾਜੀ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਖੇਤੀ ਤੋਂ ਅੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਚੁਰਾਸੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਾਧੀ ਚੁੱਪ, ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਅੰਤਰਮੁਖਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗਿੰਦੀ ਵਜੋਂ ਹਾਜ਼ਰ ਹੈ ਗਿੰਦੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਪਾਤਰ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਕਬੂਤਰ ਪਾਲਣ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਉਹਦਾ ਸੁਪਨਾ ਸੌਣ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਇਹ ਸੁਪਨਾ ਫਾਹੇ ਟੰਗੇ ਬੰਦੇ ਦਾ ਹੈ ਨਸ਼ੇ ਉਪਰੰਤ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀ ਉਸ ਦੀ ਹੋਈ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀ ਬੇਚੈਨੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੈ ਪਰ ਕੋਈ ਹੋਰ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਬੋਲ ਹਨਮੈਂ ਹੀ ਨਹੀਂ " , ?ਤੁਸੀਂ ਸਮਝਦੇ ਕਿਉਂ ਨੀ...ਸਾਨੂੰ ਕੋਈ ਬੀਮਾਰੀ ਲੱਗਗੀ ...ਚੱਲ ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਪੇਤੇ ਤੋਂ ਪੁੱਛਲੀ...ਬਾਬੇ" ਪੰਜਾਬ ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਇਸ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਸਮੂਹਕ ਮੌਤਾਂ ਵਾਂਗ ਮੂਕ ਹੋ ਕੇ ਝੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ਇਸ ਕਰਕੇ ਗਿੰਦੀ ਦੀ ਮੌਤ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣਦਾ ਪਿੰਡ ਇਸ ਨੂੰ ਉਡੀਕਦਾ ਹੈ ਮੇਹਰ ਦੀ ਬੇਚੈਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬੰਦੇ ਦਾ ਵੱਖਰਾ ਪੱਖ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਉਹ ਵਰਤਮਾਨ ਮਾਹੌਲ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਹੱਲ ਦਾ ਕੋਈ ਸਿਰਾ ਸੁਝਦਾ ਨਹੀਂ ਪਰਿਵਾਰਕ ਕਲੇਸ਼ ਉਪਰੰਤ ਪਿੰਡ ਜਾ ਕੇ ਬਾਬੇ ਨਾਲ ਖੇਤੀ ਕਰਨ ਲਗਦਾ ਹੈ ਅੰਤ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪਿਛਾਂਹ ਨੂੰ ਪਰਤਣਾ ਵੀ ਵਰਤਮਾਨ ਮਸਲਿਆਂ ਦਾ ਹੱਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਖੁਦਕੁਸ਼ੀ ਦਾ ਇਹ ਸਿਲਸਿਲਾ ਰੱਖੇ ਦੇ ਪੇਤੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਦਲੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉੱਭਰਦਾ ਹੈ ਗੈਂਗਸਟਰ ਬਣ ਕੇ ਮੌਤ ਨੂੰ ਗਲ ਲਾ ਰਹੇ ਇਹ ਬੇਚੈਨ ਚਿਹਰੇ ਸਮੂਹਕ ਮੌਤਾਂ ਦੀ ਹਿੰਸਾ ਹਨ ਇਹ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਵੇਰਵੇ ਅੱਜ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਬੇਚੈਨੀ ਦੀ ਬਾਤ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ ਸਮੂਹਕ ਮੌਤਾਂ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਜੇ ਸੰਤਾਲੀ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ,ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂਨਸ਼ੇ ਅਤੇ ਗੈਂਗਸਟਰਾਂ ਵਿਚੋਂ , ਗੁਜ਼ਰਦਾ ਹੋਇਆ ਅੱਜ ਵੀ ਸਮੂਹਕ ਮੌਤਾਂ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਹੀ ਜਾਰੀ ਹੈ ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਇਹ ਪਾਸਾਰ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਾਵਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣੇ ਹਨ:

ਇਹ ਚੁਰਾਸੀ ਵੀ ਬਹੁਤ ਲੰਬਾ ਖਿੱਚ ਗਿਆ ਸੀ ਇਹ ਨਸ਼ੇੜੀ ਚਿਹਰਿਆਂ ਤੋਂ ਗੁਜ਼ਰਦਾ , ਗੈਂਗਸਟਰਾਂ ,ਚੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਆਤਮਘਾਤ ਕੇਲ ਆ ਕੇ ਅਜੀਬੋਗਰੀਬ ਜਾਪਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ- ਫਿਰ ਚਾਰ ਦਹਾਕੇ ਦੀਆਂ ਇਹ ਸੋਚਾਂ ਅਜੀਬ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਤਰਤੀਬਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਸਣ ਲੱਗਦੀਆਂ ਸਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੋਂ ਇੱਕ ਤਰਤੀਬ ਬਲਕਾਰ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਹਰਜੀਤ ਤੱਕ ' ਆ ਪਹੁੰਚਦੀ ਸੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਿਹਰਿਆਂ ਦੀ ਧਮਕੀ ਵੀ ਚੁਰਾਸੀ ਵਰਗੀ ਹੀ ਸੀ ਇਹ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਛੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਉਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਉਭਾਰਦੇ ਸਨ ਅਜੀਬ ਗੱਲ ਸੀ ਜੇ ਕਦੇ ਸਦਮਾ 'ਸਾਕਾ' ,ਬਣਿਆ ਸੀ ਉਹਨੂੰ ਅਗਲੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦੇ ਚਿਹਰਿਆਂ ਨੇ ਧਮਕੀ ਵਜੋਂ ਵਰਤਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ

ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਭਗਤ ਧੰਨੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਣ ਦੀ ਵਿਹਾਰਕਤਾ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਭਗਤ ਧੰਨੇ ਲਈ ਹੋਣ ਦੇ ਅਰਥ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਧਰਮ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਹਨ ਤਿਆਗ ਦੀ ਥਾਂ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦੇ ਕੇ ਹੋਣ ਨੂੰ

ਅਰਥ ਦੇਣਾ ਨਾਬਰੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦਾ ਵਿਲੱਖਣ ਸੰਗਮ ਹੈ ਬਿਰਸੇ ਕੋਲ ਹੋਣ ਦੇ ਅਰਥ ਇਸ ਸੰਗਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹਨ ਬਲਕਾਰ ਬਜ਼ਾਰ ਦੇ ਤਲਿੱਸਮ ਵਿਚ ਉਲਝ ਕੇ ਹੋਣ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਅਰਥਾਂ ਤੋਂ ਬੇਮੁੱਖਅਣਜਾਣ/ ਹੈ ਇਸ ਤਲਿੱਸਮ ਦੀ ਅਗਲੀ ਕੜੀ ਹਰਜੀਤਮੇਹਰ ਆਦਿ , ਪ੍ਰਭਜੀਤ , ਗਿੰਦੀ , ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਉਲਝਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਹੁਣਵੇਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਨਸ਼ੇ , ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀ , ਗੈਂਗਸਟਰ ਕਲਚਰ ਵਰਗੀਆਂ ਅਲਾਮਤਾਂ ਖਲਾਅ ਵਿਚਲੀ ਬੇਚੈਨੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਹੋਣ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਬਾਰੇ ਪਹੁੰਚ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀ ਤਬਦੀਲੀ ਵਜੋਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਤਰਜੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਰਾਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਅੱਜ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਇਸ ਕਰਕੇ 'ਆਖ਼ਰੀ ਬਾਬੇ' ਨਾਵਲ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚਲਾ ਪਿੰਡ ਸਿਰਫ਼ ਘਟਨਾ ਸਥਲ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਇਕਾਈ ਵਜੋਂ ਹੋਂਦਵਾਨ ਹੈ ਨਾਵਲ ਖੇਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲਬਾਹਰੋਂ ਬਦਲਦੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ-ਨਾਲ ਅੰਦਰੋਂ-ਪਿੰਡਪਿੰਡ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ , ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ ਸ਼ਹਿਰ ਬਣੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਖੇਤੋਂ ਨਹੀਂ , ਬਜ਼ਾਰੋਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਇਹ ਸਾਈਕਲ ਤੋਂ ਮੋਟਰਸਾਈਕਲ ਅਤੇ ਮੋਟਰਸਾਈਕਲ ਤੋਂ ਕਾਰ ਵੱਲ ਯਾਤਰਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਪਿੰਡ ਹੈ ਇਹ ਕਿਸਾਨ ਬਿਰਸੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਬਲਕਾਰ ਅਤੇ ਹਰਜੀਤ ਵੱਲ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਹੈ ਇਹ ਫ਼ਸਲਾਂ ਦੀ ਅੰਨ ਜਾਂ ਬੀਜ ਤੋਂ ਨਿਰੋਲ ਸੈਂਦੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਕਰੰਸੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਕਾਰਡ ਵਿਚ ਕੈਸ਼ ਲੈੱਸ ਤਬਦੀਲੀ ਹੈ ਇਹ ਦੁੱਖ ਵੰਡਾਏ ਜਾਣ ਦੀ ਰਵਾਇਤ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਆਨਲਾਈਨ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੈ ਹਰਜੀਤ ਆਖਦਾ ਹੈ ਕਿ "ਜਦੋਂ ਦੇ ਡੈਡੀ ਨਾਲ ਗੈਪ ਵੱਧ ਗਏ, ਮੈਂ ਦੁੱਖ ਔਨ ਲਾਇਨ ਕਰ ਦਿੱਤੇਬਰੋਟਿਆਂ ਤੋਂ ਬਦਲ ਕੇ -ਅੰਦਰੋਂ ਬਦਲਦੇ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਪਿੱਪਲ-ਬਾਹਰੋਂ " ਮੇਬਾਇਲ ਟਾਵਰ ਬਣਰਹੇ ਹਨ ਪਿੰਡ ਦੀ ਬਦਲ ਰਹੀ ਇਹ ਨੁਹਾਰ ਬਜ਼ਾਰ ਦੇ ਪਸਾਰੇ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਹੈ ਘਰਾਂ ਤੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਪਸਰੇ ਬਜ਼ਾਰ ਨਾਲ ਬੰਦੇ ਦੇ ਹੋਸ਼/ਵਿਵੇਕ/ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਸੁੰਨ ਹੋਣਪਥਰਾਅ ਜਾਣ / ਨਿ ਦੀਆਂਸ਼ਾਨੀਆਂ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਬਿਰਸਾ ਮੌਸਮ ਦੀ ਪਰਖ ਹਵਾ ਦਾ ਰੁਖ਼ ਵੇਖ ਕੇ ਕਰਦਾ ਹੈਹਰਜੀਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਮੌਸਮ ਦਾ ਹਾਲ ਜਾਣਨ ਲਈ , ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਤੇ ਮੁਨੱਸਰ' ਹੈ ਜਿਸ ਚੁਗਿਰਦੇ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਚੱਤੇ ,ਪਹਿਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਾਂ-ਉਸ ਤੋਂ ਕੇਰਾ ਹੋਣਾ ਪਸਰੇ ਬਜ਼ਾਰ ਦੇ ਮਾਰੂ ਅਸਰ ਵਜੋਂ ਵੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਬੇਸ਼ੱਕ ਟੈਕਨਾਲੋਜੀ ਅੱਜ ਦੇ ਯੁੱਗ ਦੀ ਲੋੜ ਤੇ ਹਕੀਕਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮਸਲਾ ਇਸ ਤੋਂ ਪਾਸਾ ਵੱਟਣ ਦਾ ਨਹੀਂਇਸ ਦੇ ਮਾਰੂ ਅਸਰਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦਾ ਹੈ। ਇਹ ; ਬਚਾਅ ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦਰਮਿਆਨ ਵਾਜਬ ਸੰਤੁਲਨ ਸਿਰਜ ਕੇ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਇਹ ਨਾਵਲ ਸੁਚੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪਿੰਡ ਬਾਹਰੋਂ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਅੰਦਰੋਂ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਹੈ ਹਰਜੀਤ ਦੇ ਵਰਤਵਿਹਾਰ ਵਿਚੋਂ ਇਸ ਦੀ - ਸੇਅ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਹਰਜੀਤ ਤੋਂ ਅਤੀਤ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਬਾਬਾ ਝੱਲਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਉਹ ਆਲੇਦੁਆਲੇ - ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਦੀ ਥਾਂ ਭਰਮ ਵਿਚਲੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਵਧੇਰੇ ਹੈ ਮਸਲਨ ਉਹ ਪਿੰਡ ਵਿਚਲੇ ਟਹਿਲੂ ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਪਛਾਣਦਾ ਨਹੀਂ ਪਰ ਐਪਲ ਵਾਲੇ ਸਵੀਟਨ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਟਹਿਲੂ ;ਬਾਬੇ ਦੀ ਥਾਂ ਸਵੀਟਨ ਦੀ ਮੌਤ ਉਸ ਲਈ ਖ਼ਬਰ ਜੇਗੀ ਹੈ ਬਿਰਸੇ ਦੀ ਪੇਤੀ ਪ੍ਰਭਜੀਤ ਦੇ ਘਰਵਾਲੇ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਗਵਾਂਢ ਨੂੰ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਇਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਪਿੰਡ ਬਣਨ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵ ਬਣ ਜਾਣ ਦੇ ਅਮਲ ਇੱਕੋ ਵੇਲੇ ਚਲਦੇ ਵੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਭਰਮ ਹੀ ਨੇੜਤਾ ਮੁਤਾਬਕ ਖੁਸ਼ੀਗਏ ਹਨ ਗ਼ਮੀ ਦਾ ਸਬੱਬ ਬਣ-ਹਰਜੀਤ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਮਰੇ ਬਾਬੇ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਸੋਗ ਲੇਸ ਮਾਤਰ ਨਹੀਂ ਹਰਜੀਤ ਦਾ ਭਾਣਜਾ ਸੀਰਨ ਵੀਡੀਓ ਗੋਮ ਵਿਚ ਮੈਚ ਹਾਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਰੋਂਦਾ ਹੈ ਬੱਚੇ ਸੀਰਨ ਅਤੇ ਬਾਲਗ ਹਰਜੀਤ ਦਾ ਇੱਕੋ ਭਾਂਤ ਦਾ ਵਤੀਰਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਭਰਮ ਗ੍ਰਸਤ ਹੋਣ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਹਨ

ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਮੰਡੀ ਦੇ ਤਲਿੱਸਮ ਵਿਚ ਉਲਝੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਬੀਜਾਂ ਦੇ ਜਾਦੂ ਤੋਂ ਭਰਮਾ ਵੱਲ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਹੈ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤੁਰਿਆ ਤਰਕਾਂ ਅਤੇ ਟਕਰਾਅ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਜੀਣ ਦੇ ਹਰ ਮੁਹਾਜ਼ ਤੇ ' ਟਕਰਾਅ ਸਿਰਜਣ ਲਗਦਾ ਹੈ ਹਰੇ ਇਨਕਲਾਬ ਵੇਲੇ ਬਲਕਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਰਵੱਈਆ ਬਿਰਸੇ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਖੇਤ ਅਤੇ ਘਰ ਵਿਚ ਅਪ੍ਰਸੰਗਕ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਬਲਕਾਰ ਦੀ ਲੀਹ ਰਦਾ ਹਰਜੀਤ ਤੇ ਤੁ' ਨਾਤਾਦਾਰੀ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਬਲਕਾਰ ਨੂੰ ਅਪ੍ਰਸੰਗਕਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਤਰਕ ਦੇ ਦਾਬੇ ਪਿਤਰਕੀ ਨੂੰ ਸੱਟ ਮਾਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਮੋਹ ਨੂੰ ਖਾਰਜ ਕਰਦੇ ਚਿਤਰੇ ਗਏ ਹਨ ਨਾਵਲ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਪਿਤਰਕੀ ਅਤੇ ਤਰਕ ਦੀ ਕਰੂਪਤਾ ਨੂੰ ਨਸ਼ਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਬਿਰਸੇ ਦੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਬੀਤੇ ਵਿਚ ਪਿਤਰਕੀ ਦੇ ਰਵੱਈਏ ਨੂੰ ਜੁਬਾਨ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਪੇਤਾਪੇਤੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਬਦਲੇ - ਵਰਤਮਾਨ ਰੂਪ ਨੂੰ ਬਿਆਨਦੇ ਹਨ ਜੇ ਬੀਤੇ ਵਿਚਲੀ ਪਿਤਰਕੀ ਨਾਰੀ ਵਿਰੋਧੀ ਹੈ ਤਾਂ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚਲੇ ਤਰਕਪੂਰਨ ਸਬੰਧ ਵੀ ਬੰਦੇ ਲਈ ਜਿਉਣ ਦੇ ਚੰਗੇ ਬਦਲ ਨਹੀਂ ਹਨ ਪ੍ਰਭਜੀਤ ਅਤੇ ਮੇਹਰ ਦਾ ਵਿਆਹ ਨਿਭਦਾ ਨਹੀਂ ਦੇਵੇਂ ਅੱਡੋਰਹਿਣ ਦਾ ਅੱਡ- ਤਰਕਪੂਰਨ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ,ਉਪਰੰਤ ਮੇਹਰ ਆਪਣੀ ਜਾਇਦਾਦ ਪ੍ਰਭਜੀਤ ਦੇ ਨਾਂ ਕਰਵਾ ਕੇ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਗ਼ਲਤਫਹਿਮੀ ਕਰਕੇ ਅੱਡ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਪਛਤਾਵਾ ਮੇਹਰ ਦੇ ਮਰਨ ਬਾਅਦ ਹੀ ਪ੍ਰਭਜੀਤ ਨੂੰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਹ ਕਾਰਨਾਂ ਵਿਚ ਉਲਝੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਰੂਪ ਹੈ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਹਰਜੀਤ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਕੁੜੀ ਲਈ ਵਿਆਹ ਨਿਰੋਲ ਤਰਕ ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਹੈ ਮੁਹੱਬਤ ਦਾ ਪੈਰ ਹੱਦਬੰਨਿਆਂ ਨੂੰ ਸਰਲਤਾ ਨਾਲ ਉਲੰਘਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ - ਤਰਕਾਂ ਦੇ ਬੋਝ ਹੇਠ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਨਿਰਾਦਰ ਮੁਹੱਬਤ ਦਾ ਬਦਲ ਰਿਹਾ ਰੂਪ ਹੈ ਨਾਵਲ ਇਸ ਤਬਦੀਲੀ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੇਖਦਾ ਹੈ

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜਿਉਣ ਨੂੰ ਬਿਰਤਾਂਤਣ ਦੇ ਅਨੇਕ ਝਰੇਖੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰ 'ਆਖ਼ਰੀ ਬਾਬੇ' ਨਾਵਲ ਦਾ ਝਰੇਖਾ ਵੱਖਰਾ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਵੀ ਹੈ ਇਸ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਬਣੇ ਬਣਾਏ ਚੌਖਟੇ ਥਾਈ ਵੇਖਣ ਦੀ ਥਾਂ ਨਵੀਂ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਹੈ ਇਸ ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਹਮਦਰਦੀ ਨਾਲ ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਹੈ ਇਹ ਨਾਵਲ ਹਰੇ ਇਨਕਲਾਬ ਦੇ ਹਿੰਸਕ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਹਿੰਸਾ ਦੀ ਇਕ ਕੜੀ ਮੰਨ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੋਣ ਦੀ ਕਸ਼ਮਕਸ਼ ਦੇ ਸਵਾਲ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਅਜਿਹੀ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਆਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ

ਜਸਬੀਰ ਮੰਡ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਆਖਰੀ ਬਾਬੇ' ਵਿਚ ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੀ ਬਿੰਬਕਾਰੀ

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਦਾ ਆਰੰਭ ਭਾਵੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਕਬਜ਼ੇ ਨਾਲ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਦਖਲ ਖੇਤੀ ਸੈਕਟਰ ਰਾਹੀਂ ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਖੇਤੀ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਬਦਲਾਅ ਹੈ ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਦਲੇ ਖੇਤੀ ਮਾਡਲ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਖੇਤੀ ਕਰਨ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਨਹੀਂ ਬਦਲੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜਿਉਣ ਨੂੰ ਬਦਲਿਆ ਹੈ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬੀਤੇ ਵਿਚ ਕੁਦਰਤੀ ਤਰਤੀਬ ਅੰਦਰ ਜਿਉਣ ਦਾ ਸਲੀਕਾ ਹੈਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰਤੀਬ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ; ਮੁਤਾਬਿਕ ਭੰਗ ਕਰਕੇ ਵਰਤਣ ਦਾ ਵਿਹਾਰ ਹੈ ਜਸਬੀਰ ਮੰਡ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਆਖਰੀ ਬਾਬੇ' ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜਿਉਣ ਢੰਗ ਵਿਚ ਆਈ ਇਸ ਤਬਦੀਲੀ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਹੈ ਇਹ ਨਾਵਲ ਖੇਤੀ ਦੇ ਇਸ ਨਵੇਂ ਮਾਡਲ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬਦਲ ਰਹੇ ਜੀਵਨ ਢੰਗ ਨੂੰ ਚਿਤਰਦਾ ਹੈ

ਨਾਵਲ ਦੇ ਪਾਤਰ ਬਿਰਸਾਬਲਕਾਰ ਅਤੇ ਹਰਜੀਤ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਬਿਰਸਾ ਪੁਰਖਿਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਦਾ ਗਵਾਹ ਹੈ ਵਿਗਿਆਨਕ ਖੇਤੀ ਬਲਕਾਰ ਹਰੇ ਇਨਕਲਾਬ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ; ਮਾਡਲ ਅਪਣਾਉਣ ਵਾਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਦਾ ਤਰਜਮਾਨ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰਜੀਤ ਹਰੇ ਇਨਕਲਾਬ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਪਾਤਰ ਹੈ

ਨਾਵਲ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਪਾਤਰ ਬਿਰਸਾ ਕੁਦਰਤ ਨੂੰ ਦਾਤਾ ਮੰਨਣ ਵਾਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਪਾਤਰ ਹੈ। ਉਹ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨਿੱਤ ਦੇ ਕਾਰ ਵਿਹਾਰ ਵਿਚ-ਕੁਦਰਤ ਪ੍ਰਤਿ ਇਸ ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਸਨ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੰਨੀ ਦਾ ਮੱਝ ਚੋਣ ਵਕਤ ਧਰਤੀ ਤੇ 'ਦੁੱਧ ਦੀਆਂ ਧਾਰਾਂ ਮਾਰਨਾ ਕੁਦਰਤ ਲਈ ਸ਼ੁਕਰਾਨੇ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਹੈ ਬੋਲ ਬਾਣੀ ਵਿਚ-ਪਾਣੀ ਦਾ ਜਲ ਤੋਂ ਖਵਾਜਾ ਹੋ ਜਾਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਨਿਆਮਤਾਂ ਨੂੰ ਸਤਿਕਾਰਨ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਹੈ ਪਰ ਜਿਉਣ ਦਾ ਇਹ ਤਰੀਕਾ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਪੂਰਵ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਕੁਦਰਤ ਅਨੰਤ ਹੈ ਪਰ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਕੁਦਰਤ ਬੰਦੇ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰਨ ਜੇਗੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਇਸ ਬੁੜ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਲਈ ਵਿਗਿਆਨ ਤੇ ਤਕਨੀਕ ਦੇ ਰੋਲ ਨੂੰ ਨਿਰਪੇਖ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਇਹ ਤਰਕ ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ' ਤੇ ਹੀ ਬਲਕਾਰ ਮੁਨਾਫ਼ੇ ਲਈ ਖੇਤੀ ਦੇ 'ਇਨਕਲਾਬੀ' ਮਾਡਲ ਨੂੰ ਚੁਣਦਾ ਹੈ ਇਹ ਖੇਤੀ ਮਾਡਲ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਥਾਂ ਟੈਕਨੋਲੋਜੀ ਦੇ ਰੱਬ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਗਾਥਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਂਦੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਖੇਤੀ ਦੇ ਰਵਾਇਤੀ ਢੰਗ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਹਾਈਬ੍ਰਿਡ ਬੀਜਾਂਕੀਟ ਨਾਸ਼ਕਾਂ ਅਤੇ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਦੀ , ਨਦੀਨ ਨਾਸ਼ਕਾਂ , ਰਸਾਇਣਿਕ ਖਾਦਾਂ , ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਖੇਤੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਵਧਾਉਣ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤਰੀਕੇ ਅਪਣਾਏ ਗਏ ਖੇਤੀ ਕਰਨ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤਰੀਕੇ ਨੂੰ ਹਰੇ ਇਨਕਲਾਬ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਰਿਆ ਪ੍ਰਵਾਨਿਆ ਗਿਆ/ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਨਿਰਵਿਵਾਦ ਰੁਤਬੇ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਹੋਣ ਨੂੰ ਸੋਖਿਆਂ ਹੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਇਹ ਨਾਵਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹੇ ਖੇਤੀ ਦੇ ਇਸ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਕਾਸ ਮਾਡਲ ਦੇ ਵਿਆਪਕ

ਤੇ ਸੂਖਮ ਅਸਰਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦੇ ਹਿੰਸਕ ਪਾਸਾਰ ਇਸ ਦੀ 'ਇਨਕਲਾਬ' ਅਗਰਭੂਮੀ ਵਿਚ ਹਨ ਇਹ ਹਿੰਸਾ ਨੂੰ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਹਿਤਲ ਉੱਤੇ ਹਿੰਸਾ ਦੀ ਇਹ ਇਬਾਰਤ ਨਵੇਂ ਬੀਜਾਂ ਦੇ ' ਅਤੇ 'ਭੈਰੋਂ'ਚੁਰਾਸੀ' ਨੇ ਲਿਖੀ ਬੀਜਾਂ ਦੇ ਜਾਦੂ ਰਾਹੀਂ ਕਲਪੇ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੋਣ ਨੂੰ ਮੁੜ ਦੁਫਾੜ ਕੀਤਾ 'ਇਨਕਲਾਬ' ਇਹ ਹਿੰਸਾ ਸੰਤਾਲੀ ਵਰਗੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੱਖਰੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੰਤਾਲੀ ਦਿਸਦੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਇਕਦਮ ' ਘਟਿਆ ਪਰ ਹਾਈਬ੍ਰਿਡ ਬੀਜਾਂ ਨੇ ਅਣਦਿਸਦੀ ਹਿੰਸਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਜੇ ਲਗਾਤਾਰ ਜਾਰੀ ਹੈ ਇਸ ਹਿੰਸਾ ਨੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦੀ ਸੂਖਮਅਦਿੱਖ ਤੇ ਸਾਂਝੀ ਕੜੀ ਤੋੜ ਦਿੱਤੀ , ਇਹ ਕੜੀ ਬੀਜਾਂ ਖੇਤਾਂ ,ਅਤੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਦੀ ਸੀ

ਬਲਕਾਰ ਪਿੰਡ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੜ੍ਹੀ ਲਿਖੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਚੋਂ ਹੈ ਜੋ ਨਵੇਂ ਬੀਜਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਤੋਰਦੀ ਹੈ ਇੱਥੋਂ ਹੀ ਵੱਧ ਝਾੜ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਖਾਤਰ ਖੇਤਾਂ ਦੀ ਤਾਸੀਰ ਨੂੰ ਦਰਕਿਨਾਰ ਕਰਕੇ ਬੀਜਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਮੁਤਾਬਕ ਖੇਤਾਂ ਨੂੰ ਅਨੁਕੂਲਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਹਿੰਸਕ ਸਿਲਸਿਲਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਣਕਝੋਨੇ ਦਾ ਫਸਲੀ - ਚੱਕਰ ਖੇਤਾਂ ਦੀ ਰਾਸ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕਰਕੇ ਹੀ ਤੁਰਦਾ ਹੈ ਬਿਰਸੇ ਨੂੰ ਖੇਤਾਂ ਉੱਤੇ ਹਾਈਬ੍ਰਿਡ ਬੀਜਾਂ ਦੀ ਧੌਂਸ ਚਿੰਤਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਬੀਜਾਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਲਈ ਬੇਸਬਰੀ ਵਾਲਾ ਰਵੱਈਆ ਅੱਖਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਬਲਕਾਰ ਮੁਨਾਫ਼ੇ ਖਾਤਰ ਹਰ ਸ਼ੈਅ ਨੂੰ ਦਾਅ ਤੇ ਲਾ ਦੇਣ ਦੀ ਵਪਾਰਕ ਦਲੀਲ ਉੱਤੇ ਅਮਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਦਲੀਲ ਨਾਲ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਤੁਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਇਹ ਹਿੰਸਾ ਬੀਜਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਫਸਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਪਸਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਇਸ ਮੇੜ ਤੋਂ ਹੀ ਬਲਕਾਰ ਅਤੇ ਬਿਰਸਾ ਨਿੱਖੜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਬਿਰਸੇ ਅਤੇ ਬਲਕਾਰ ਵਿਚਲੀ ਵਿੱਥ ਮਹਿਜ਼ ਪਿਓ ਤੇ ਪੁੱਤ ਵਿਚਲੀ ਜਾਤੀ ਵਿੱਥ ਨਹੀਂ ਹੈਇਹ ਦੋਵੇਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚਲੀਆਂ ਦੇ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦੇ ਤਰਜਮਾਨ ਹਨ ; ਇਹਨਾਂ ਵਿਚਲੀ ਵਿੱਥ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜਿਉਣ ਵਿਚ ਆਈ ਤਬਦੀਲੀ ਦੀ ਸੋਅ ਹੈ ਇਸ ਤਬਦੀਲੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੂਲ ਕੀਮਤ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਬਦਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਿਰਸੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਿਓ ਵਿਚਲਾ ਸੰਵਾਦ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ:

ਇੱਕ ਵਾਰ ਡੌਲ ਉੱਤੇ ਰੱਖੀ ਵੇਖ ਬਾਪੂ ਬੜਾ ਖਿੜਿਆ ਸੀ 'ਤੱਕੜੀ' ਉਹਨੇ ਪਲਟ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ ਵੀ ਸੀ

"ਬਾਪੂ ਇੱਥੇ ਪਈ ਤੱਕੜੀ ਨੇ ਤੈਨੂੰ ਕਿਆ ਕਿਹਾ...?"

"ਪੁੱਤ ਮਿੱਟੀ ਗੁੱਸੇ ਹੇ ਜੁਗੀ...ਹਾਲੇ ਜੰਮੇ ਵੀ ਨੀ...ਬੀ ਹੁਣੇ ਦਾਣੇ ਜੋਖਣੇ ਦੀ ਪੈਗੀ..."

ਇਸ ਤੋੜ ਵਿਛੋੜੇ ਦੇ ਦੂਰਰਸੀ ਅਤੇ ਗਹਿਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਵੀ ਵੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਬਲਕਾਰ ਜਿਸ ਮੁਨਾਫ਼ੇ ਖਾਤਰ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਰਥ ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋਇਆ ਸੀ ਉਹ ਬਜ਼ਾਰ ਦਾ ਪੈਦਾ ' ਕੀਤਾ ਵਕਤੀ ਤਲਿੱਸਮ ਸੀ ਜਿਹਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਬੇਲੋੜਾ ਹਿੰਸਕ ਦਖਲ ਦਿੱਤਾ ਹਰਜੀਤ ਦੇ ਵੇਲੇ ਇਹ ਤਲਿੱਸਮ ਬਦਲੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੈ ਬਿਰਸੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਿਓ ਦੀ ਵਾਰਤਾ ਰਾਹੀਂ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਖੇਤੀ ਮਾਡਲ ਦੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਤਲਿੱਸਮ ਨੂੰ ਨਸ਼ਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

"ਜਹਿਰ ਵਾਸਤੇ ਧਤੂਰੇ ਨੂੰ ਫੁੱਲ ਲਾਉਂਦੇ ਪੈਂਦੇ ਬਿਰਸਿਆ...ਰ ਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀਮਿੱਟੀ ਸਿੱਧੀ ਜਹਿ..."

"ਗਾਹਾਂ ਕਿਆ ਬਣੂ ਬਾਪੂ?"

"ਜਹਿਰ ਧਤੂਰੇ ਦਾ ਹੋਣਾ ਏ...ਮਿੱਟੀ ਨੂੰ ਉਲਾਮੇ ਨਾ ਦਈ..."

ਖੇਤਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੁਦਰਤ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਬੰਦੇ ਲਈ ਬਾਹਰੀ ਦਬਾਅ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਆ ਰਹੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਨੂੰ ਝੱਲਣਾ ਐੱਖਾ ਸੀ ਇਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਬੇਚੈਨੀ ਤੇ ਪਾਗਲਪਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ

ਤੇਜੇ ਦਾ ਵਿਗੜਿਆ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤੁਲਨ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਹਰੇ ਇਨਕਲਾਬ ਦੇ ਤਲਿੱਸਮ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਏ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਬੇਚੈਨੀ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਦਾ ਰਾਹ ਚੁਰਾਸੀ ਵਿਚ ਵਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਬਲਕਾਰ ਦਾ ਜਮਾਤੀ ਬੰਤਸੁਰਤੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਦੇ ਗੱਭਰੂ ਪੁੱਤ ਇ ,ਗਿੰਦੀ ਦਾ ਚਾਚਾ ,ਸ ਹਿੰਸਾਂ ਦੀ ਲਪੇਟ ਵਿਚ ਆਏ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਤਰਜਮਾਨ ਹਨ। ਬੇਚੈਨ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਚੁਰਾਸੀ ਹੋਰ ਬੇਚੈਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਨ ਮਸਤਕ ਤੇ ਭੈਅ ਤੇ ਸਦਮੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉੱਕਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ'

ਪਿੰਡ ,ਪਿੰਡ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ ਸ਼ਹਿਰ ਬਣੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਖੇਤੋਂ ਨਹੀਂ , ਬਜ਼ਾਰੋਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਇਹ ਸਾਈਕਲ ਤੋਂ ਮੋਟਰਸਾਈਕਲ ਅਤੇ ਮੋਟਰਸਾਈਕਲ ਤੋਂ ਕਾਰ ਵੱਲ ਯਾਤਰਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਪਿੰਡ ਹੈ ਇਹ ਕਿਸਾਨ ਬਿਰਸੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਬਲਕਾਰ ਅਤੇ ਹਰਜੀਤ ਵੱਲ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਹੈ ਇਹ ਫ਼ਸਲਾਂ ਦੀ ਅੰਨ ਜਾਂ ਬੀਜ ਤੋਂ ਨਿਰੋਲ ਸੈਂਦੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਕਰੰਸੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਕਾਰਡ ਵਿਚ ਕੈਸ਼ ਲੈੱਸ ਤਬਦੀਲੀ ਹੈ ਇਹ ਦੁੱਖ ਵੰਡਾਏ ਜਾਣ ਦੀ ਰਵਾਇਤ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਆਨਲਾਈਨ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੈ ਹਰਜੀਤ ਆਖਦਾ ਹੈ ਕਿ "ਜਦੋਂ ਦੇ ਡੈਡੀ ਨਾਲ ਗੈਪ ਵੱਧ ਗਏ, ਮੈਂ ਦੁੱਖ ਐਨ ਲਾਇਨ ਕਰ ਦਿੱਤੇਅੰਦਰ-ਬਾਹਰੋਂ "ੇਂ ਬਦਲਦੇ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਪਿੱਪਲਬਰੋਟਿਆਂ ਤੋਂ - ਬਦਲ ਕੇ ਮੇਬਾਇਲ ਟਾਵਰ ਬਣਰਹੇ ਹਨ ਪਿੰਡ ਦੀ ਬਦਲ ਰਹੀ ਇਹ ਨੁਹਾਰ ਬਜ਼ਾਰ ਦੇ ਪਸਾਰੇ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਹੈ ਘਰਾਂ ਤੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਪਸਰੇ ਬਜ਼ਾਰ ਨਾਲ ਬੰਦੇ ਦੇ ਹੋਸ਼/ਵਿਵੇਕ ਦੇ ਸੁੰਨ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀਆਂ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਬਿਰਸਾ ਮੌਸਮ ਦੀ ਪਰਖ ਹਵਾ ਦਾ ਰੁਖ ਵੇਖ ਕੇ ਕਰਦਾ ਹੈਹਰਜੀਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਮੌਸਮ ਦਾ ਹਾਲ ਜਾਣਨ ਲਈ , ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਤੇ ' ਮੁਨੱਸਰ ਹੈ ਜਿਸ ਚੁਗਿਰਦੇ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਚੱਤੇ ,ਪਹਿਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਾਂ-ਉਸ ਤੋਂ ਕੇਰਾ ਹੋਣਾ ਪਸਰੇ ਬਜ਼ਾਰ ਦੇ ਮਾਰੂ ਅਸਰ ਵਜੋਂ ਵੇਖਿਆਂ ਗਿਆ ਹੈ ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਮੰਡੀ ਦੇ ਤਲਿੱਸਮ ਵਿਚ ਉਲਝੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਹੈ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤੁਰਿਆ ਇਹ ਸਿਲਸਿਲਾ ਜੀਣ ਦੇ ਹਰ ਮੁਹਾਜ਼ ਤੇ ਟਕਰਾਅ ਸਿਰਜਣ ' ਲਗਦਾ ਹੈ ਹਰੇ ਇਨਕਲਾਬ ਵੇਲੇ ਬਲਕਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਰਵੱਈਆ ਬਿਰਸੇ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਖੇਤ ਅਤੇ ਘਰ ਵਿਚ ਅਪ੍ਰਸੰਗਕ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਬਲਕਾਰ ਦੀ ਲੀਹ ਤੇ ਤੁਰਦਾ ਹਰਜੀਤ ਨਾਤਾਦਾਰੀ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ' ਬਲਕਾਰ ਨੂੰ ਅਪ੍ਰਸੰਗਕਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ

ਹਰੇ ਇਨਕਲਾਬ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਚੁਗਿਰਦੇ ਵਿਚ ਬਹੁਪੱਖੀ ਬਦਲਾਅ ਆਏ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬਦਲੇ ਭੋਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਗੌਲਿਆ ਗਿਆ ਹਰੇ ਇਨਕਲਾਬ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਫ਼ਸਲੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਕੇ ਕਣਕਝੋਨੇ ਦੇ ਫ਼ਸਲੀ ਚੱਕਰ ਨੂੰ ਪੱਕਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ- ਝੋਨੇ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਖੇਤਾਂ ਨੂੰ ਢਾਲਣ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਭੌਂਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੂੰ ਬਦਲਿਆ-' ਆਖਰੀ ਬਾਬੇ' ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤ ਨਾਲ ਹੋਈ ਇਸ ਛੇੜ ਛਾੜ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤੀ ਸੁਹੱਪਣ ਵਿਚ-ਕੀਤੀ ਕਮੀ ਵਜੋਂ ਵੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ :

ਜਦੋਂ ਉਹਨੂੰ(ਹਰਜੀਤ) ਖੇਤ ਵੇਖਣੇ ਆਏ ਸਨ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ,ਖੇਤਾਂ ਦੇ ਜੱਦੀ ਟਿਕਾਣੇ ਹਿੱਲ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਧਰਤੀ ਪ੍ਰੈੱਸ ਕੀਤੇ ਕੱਪੜੇ ਵਾਂਗ ਪੱਧਰੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀਘਾੜ ਦੀਆਂ ਢਲਾਣਾਂ ਉੱਪਰ ਪੱਕੇ) ਹਰਜੀਤ ਵੇਖ ਨਹੀਂ ਸੀ ;ਨੂੰ ਝਾਂਜਰਾਂ ਵਾਂਗ ਖੜਕਾਅ ਲੰਘਦੇ ਕਬੂਤਰ ਛੋਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਟਾਂਟਾਂ ਸਕਿਆਜਦੋਂ ਢਾਹਣ ਵਾਲੇ ਖੇਤ ਦੀ ਉੱਚੀ ਡੈਲ ਕਰਾਹੀ ਤਾਂ ਬਾਪੂ ਨੇ ਏਨਾ ਹੀ ਕਿਹਾ (...ਇਹ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਖੇਤ ਦੀ ਡਿਉਡੀਓ ਢਾਹ ਤੀ":ਸੀ" ਏਨਾ ਕਹਿ ਉਹ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੁੜ ਕੇ ਡੈਲਾਂ ਦੇ ਰੌਣਕੀ ਚਿਹਰੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਦਿਸੇ।...ਘਾੜ ਦੇ ਖੁਸ਼ਕ ਸੁਭਾਅ ਵਿਚ ਜੀਰੀ ਨੇ ਜਿਵੇਂ ਚਿੱਕੜ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ

ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਹੋਣ ਦੀ ਕੁਦਰਤੀ ਤਰਤੀਬ ਵਿਚ ਵੇਖਣ ਕਰਕੇ ਮਿੱਟੀ ,ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਮਰਜ਼ੀਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਮੰਨੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਤੇ ਕੱਖਕੰਡਿਆਂ ਦੇ ਹੋਣ ਦੇ ਮਾਅਨੇ ਹਨ- ਜੀਵਨ ਦੇ ਹੋਣ ਨੂੰ

ਅਜਿਹੀ ਮਾਨਤਾ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਗੌਲਣਯੋਗ ਪੱਖ ਹੈ ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਉਦਾਹਰਨ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ:

"ਪਾਲਯੋਚ-ਕੋੜ ,ਬਰੂ ,ਡੀਲਾ ,ਸਰਾਲਾ ,ਸਾਉਂਕਾ , ਿੰਬੜੀ...ਖੰਡਾ ਰੋੜੀ ,ਬੂਟੀ-ਬਿਛੂ , " ਦੇਖ" ਲੈ ਬਾਪੂਹੱਦ ਹੋਗੀ ਤੇਰੀ ...ਕੱਖ ਵੀ ਉਹ ਯਾਦ ਕਰੂ ਜਿਹੜੇ ਫਸਲ ਨੀ ਹੋਣ ਦੱਦੇ... ..ਬਾਪੂਬੰਤ ਨੇ ਝਿੜਕਣ ਵਾਂਗ ਟੇਕਿਆ"

ਫਸਲਾਂ ਘ ਜੇ ਇਹ ਨੀ ਜੰਮੂ ਤਾਂ...ਚੱਲ ਸਹੁਰਾ ਬਾਜਾ" ੂਰੂਗੀਆਂ ਕੀਹਨੂੰਦਾਣਿਆਂ ਵਿਚ ... ਮਿਠਾਸ ਉੱਥੀ ਨੀ ਪੈਦੀ ਪੁੱਤ ਸੀਆਂਪਹਿਲਾਂ ਕੁੜੱਤਣ... ਕਢਾਉਣੀ ਪੈਦੀ...ਗੱਲ ਕਰਦਾ " ਉਹ ਅੱਖਾਂ ਭਰ ਆਇਆ

ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਵਾਤਾਵਰਣੀ ਸੰਕਟ ਸਮੁੱਚੇ ਸੰਸਾਰ ਲਈ ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਸਬੱਬ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਬੇ- ਹਵਾ ਚਿੰਤਾਜਨਕ ਹੱਦ ਤਕ ਪਲੀਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਚੁਗਿਰਦੇ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਹੋਰ ਵੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਪਲੀਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਮੁੱਕਣ ਕਿਨਾਰੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਣ , ਪਰਾਲੀ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾਉਣ ਕਾਰਨ ਬਣੇ ਸਾਹ ਘੁਟਵੇਂ ਮਾਹੌਲ ਅਤੇ ਜਾਨਲੇਵਾ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਦੇ ਫੈਲਾਅ ਨੂੰ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਖੇਤੀ ਸੈਕਟਰ ਨਾਲ ਜੋੜ ਇਹ ਸੰਕਟ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਖੇਤੀ ਸੈਕਟਰ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਦਿਸਣ ਦੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਸਮਝ ਆਉਂਦੇ ਜਾਪਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਲਈ ਕਿਸਾਨੀ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਜੁੰਮੇਵਾਰ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਸ ਦੇ ਹੱਲ ਲਈ ਕਿਸਾਨੀ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਪਾਠ ਪੜਾਉਣ ਹਿਤ ਅਨੇਕ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਇਹ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਦੀ ਇੱਕਹਿਰੀ ਪਹੁੰਚ ਹੈ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਸਮੁੱਚਤਾ ਵਿਚ ਵੇਖਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬੰਦੇ ਸਮੇਤ ਧਰਤ ਉਤਲੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦੇਣਾ ਵੀ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਪੇਖ ਮੰਨ ਕੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਚੌਗਿਰਦੇ ਨੂੰ ਪਾਸੇ ਕਰ ਦੇਣਾ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਬੰਦੇ ਨੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਜਗਤ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਸਪੇਸ ਮੁਤਾਬਕ ਜਿਉਣ ਲਈ ਬਿਧ ਬਣਾਈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਸਮੇਂ ਮੁਤਾਬਕ ਬਦਲਣਾ ਇਸ ਦੀ ਲੋੜ ਰਹੀ ਹੈ ਪਰ ਜੇ ਇਹ ਬਦਲਾਅ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਹੜ੍ਹਾ ਕੇ ਲੈ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਹੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਚਣਾ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਨਾਵਲ

ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਸ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਬਦਲਾਅ ਬਾਰੇ ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਮਹੱਤਵਪਰਣ ਇਸ਼ਾਰੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਹਿੰਸਕ ਪਸਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਿੰਬਤ ਕਰਨਾ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਹੈ।

Type Setting :

Department of Distance Education, Punjabi University, Patalla.
